

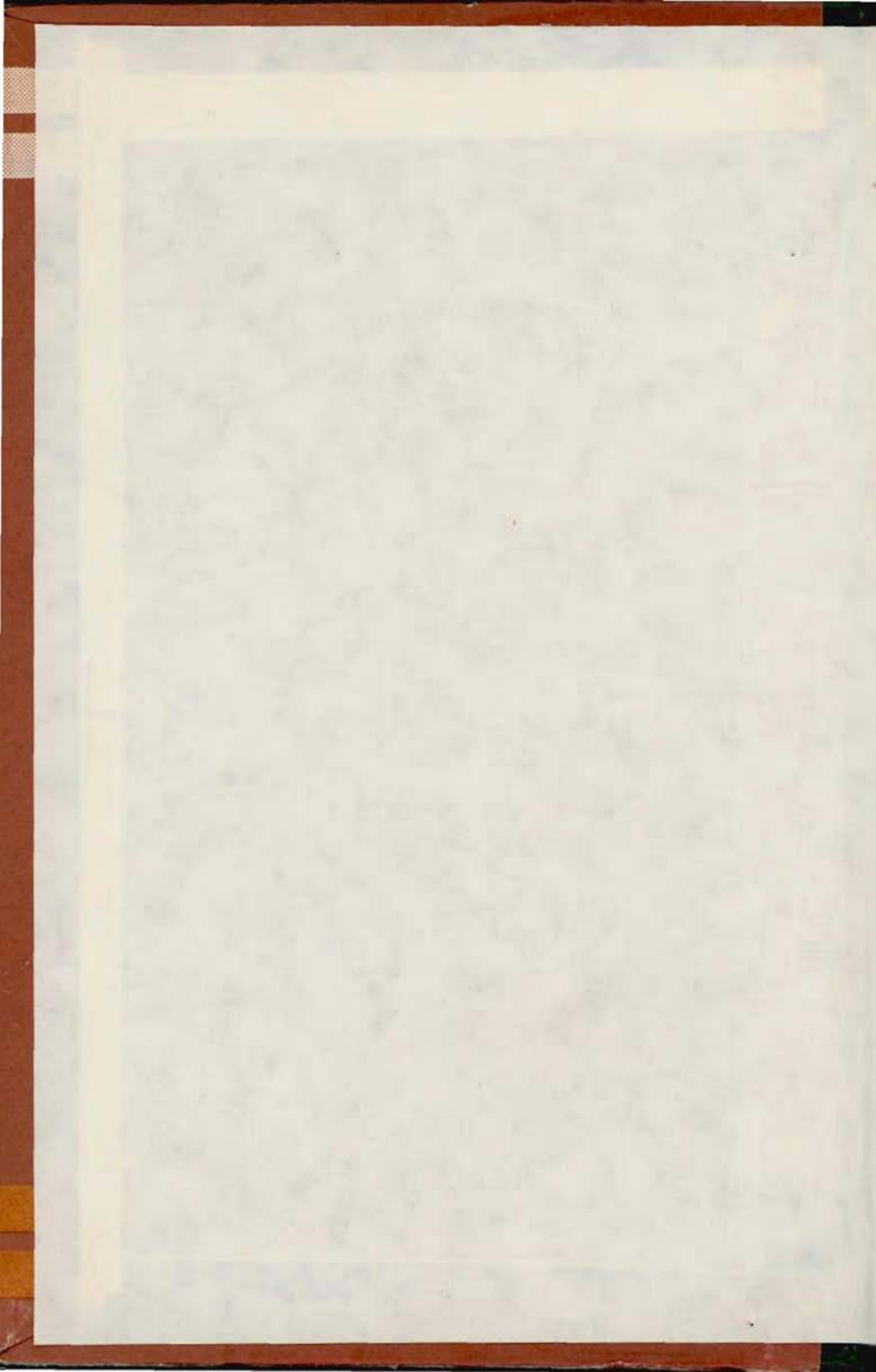
H594103

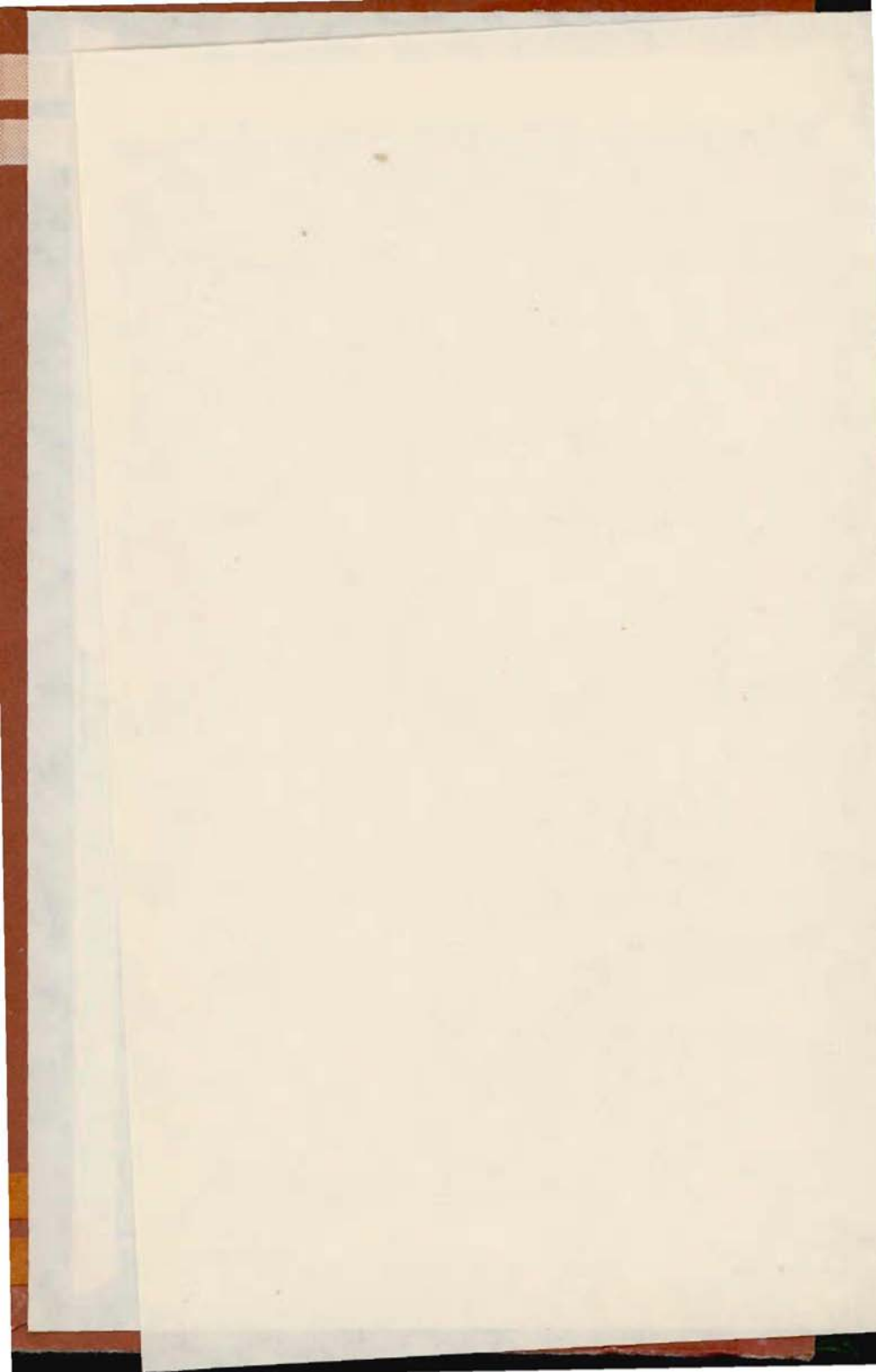
В.В.Калініченко

**СЕЛЯНСЬКЕ
ГОСПОДАРСТВО
УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НЕПУ**

історико-економічне
дослідження

"ОСНОВА"

В. В. КАЛІНІЧЕНКО

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

**Харків
«Основа»
1997**

УДК 63.3 (4УКР) 61
К 17

Рецензенти: д-р іст. наук проф. О. О. Кучер, д-р іст. наук
ст. наук. співроб. Ін-ту історії України Нац. Акад. наук
В. І. Марочко

*Автор висловлює щирю подяку спонсору видан-
ня — цукрокомбінату ім. Леніна в смт. Чапаєво
Кегичівського району Харківської області*
Калініченко В. В.

К 17 Селянське господарство України в період не-
пу: Історико-економічне дослідження.— Х.: Ос-
нова, 1997.—400 с.

ISBN 5-7768-0277-6.

У монографії проаналізовано низку питань стосовно
індивідуального селянського господарства України в пе-
ріод 1921—1929 років. Зокрема, показано вплив непу на
економіку села, детально розглянуто демографічну харак-
теристику селянства та його працю, динаміку землеко-
ристування, забезпеченість селян худобою, реманентом і
будівлями, стан землеробства і тваринництва, бюджет се-
лянина. Увагу читачів привернуто до діяльності земельної
громади, показано її великі можливості в справі підне-
сення аграрного сектора економіки, в тому числі і в наш
час.

Для науковців, спеціалістів сільського господарства,
усіх, хто цікавиться аграрною історією України.

К 5329200000-46 Без об'яви ББК 63.3(4УКР)61
226-97

Наукове видання

КАЛІНІЧЕНКО ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ
СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НЕПУ

Історико-економічне дослідження

Редактор О. Л. Алієва
Художник оправи В. Є. Петренко
Художній редактор В. Є. Петренко
Технічний редактор І. А. Омеляченко
Коректор В. М. Бурейко

Здано до складання 10.04.97. Підписано до друку 08.07.97.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура шкільна.
Друк високий. Умов. друк. арк. 21,00. Умов. фарбо-відб.
21,25. Обл.-вид. арк. 23,41. Вид. № 2417. Тираж 500 прим.
Зам. 1134. 10-00

Державне спеціалізоване видавництво «Основа»
при Харківському університеті.

Україна, 310005 Харків, пл. Повстання, 17.

Харківська друкарня № 2. м. Харків, вул. Конєва, 10/2.

ISBN 5-7768-0277-6

© В. В. Калініченко, 1997

Н594103

Бібліотека ХДУ

ВСТУП

Селянське господарство — це родинно і економічно організована елементарна виробнича одиниця в сільськогосподарському секторі економіки, члени якої об'єднані одним бюджетом, мають спільне виробництво, самі працюють у ньому і, залежно від обставин, сил і матеріальних засобів, додатково займаються заробітками поза власним господарством¹.

Останнім часом різко зросла увага широкої громадськості, публіцистів і вчених-аграрників до індивідуального селянського господарства. Така підвищена зацікавленість спричинена громадським невдоволенням станом колективного господарювання на селі. При цьому одні автори вважають відмову від колгоспно-радгоспної системи і відродження індивідуального господарства єдиним шляхом, що приведе до задоволення потреб країни в продуктах сільського господарства. Інші впевнені, що колгоспи і радгоспи повністю не розкрили своїх можливостей і за ними майбутнє. Більшість висловлює думку, що право на існування мають усі форми господарювання, включаючи й індивідуальні. Головною умовою їхнього існування має бути ефективність і здатність вивести сільське господарство із кризи.

Зважаючи на зазначену невизначеність актуальним є вивчення досвіду індивідуального селянського господарства в період непу, коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні. Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів функціонування індивідуального селянського господарства в 20-ті роки, коли були задіяні ринкові механізми, має для сьогодення і практичне значення. Воно дозволить, спираючись на досвід непу, не повторити тих помилок у розбудові фермерського сектора, яких допустилися щодо індивідуального селянського господарства в ті часи.

Об'єкт нашого дослідження — індивідуальне селянське господарство України в період непу.

Хронологічні рамки дослідження — 1921—1929 рр., тобто від проголошення заміни продрозкладки продподатком, що започаткувало перехід до непу, і до початку суцільної колективізації, що означало остаточну ліквідацію непу.

Територіальні рамки дослідження — УРСР у межах 1921—1929 років. У 1927 р. її площа дорівнювала 451,6 тис. кв. км, населення налічувало 29 млн. чол.² Адміністративно-територіальний поділ УРСР у 20-х роках зазнавав неодноразових змін. До весни 1923 р. територія республіки поділялася на 12 губерній, у складі яких нараховувалося 102 повіти і 1985 волостей. Навесні 1923 р. повіти та волості замінили на округи і райони. У 1924 р. у складі УРСР утворили МАРСР. У 1925 р. поділ на губернії ліквідували. Територію республіки розділили на 40 округів, у складі яких у 1927 р. було 609 районів і 10 492 сільради. Окрім того, в публікаціях 20-х років в Україні виділяли чотири великі регіони — Полісся, Правобережжя, Лівобережжя і Степ, кожен з яких мав свої особливості.

Полісся. Включало 5 північних округів, загальною площею 54,4 тис. кв. км, або 12 % території республіки, де у 1926 р. проживало 2959,0 тис. чол., або приблизно 10 % населення УРСР. Густота населення становила 54,4 чол. на кв. км, що менше пересічної по республіці. Це регіон з великою питомою вагою лісів, боліт, луків, ґрунти переважно піщані або супіщані, власного хліба селянам-поліщукам не вистачало. Але тут були кращі в республіці умови для вирощування льону, картоплі, розвитку тваринництва.

Правобережжя. Включало 11 лісостепових округів на правому березі Дніпра, загальною площею 102,8 тис. кв. км, або 22,8 % території республіки. У 1926 р. населення регіону складало 8997,8 тис. чол., або 31 % від загалу. Це найгустіше заселений край республіки (87,6 чол. на 1 км²), що створювало додаткові труднощі при здійсненні наділу селян землею. Разом з тим благодатний клімат, відсутність посух, прекрасні чорноземи створювали всі умови для інтенсивного розвитку сільського господарства, зокрема таких працезатратних культур, як цукровий буряк, хміль тощо.

Лівобережжя. Включало 10 лісостепових округів на лівому березі Дніпра. Загальна площа регіону становила 95,0 тис. кв. км, або 21 % території республіки, населення — 7066,9 тис. чол., або 24,5 % від загалу, густота — 74,4 чол. на кв. км. Це третій за площею та кількістю населення регіон республіки. Аграрне перенаселення тут не так відчувалося, як на Правобережжі. Клімат в цілому сприятливий для вирощування різноманітних зернових і технічних культур.

Степ. Включав 14 південних округів і МАРСР. Загальна площа регіону дорівнювала 199,4 тис. кв. км, або 44,2 % території республіки. Тут проживало 9995,6 тис. чол., або 34,5 % населення УРСР. Але за густотою населення Степ займав останнє місце в Україні — 50,1 чол. на кв. км, тому в 20-х роках сюди відбулося переселення селян з інших регіонів. Прекрасні чорноземи, жарке і сухе літо створювали умови для вирощування тут кращих сортів твердої пшениці і соняшнику. В той же час часті суховії перетворювали Степ у зону ризикованого землеробства, вимагали застосування запобіжних агротехнічних заходів.

У цілому вся територія УРСР була сприятлива для розвитку сільського господарства.

Історію вивчення індивідуального селянського господарства України періоду непу потрібно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап — це 20-ті роки, коли індивідуальне господарство було основним виробником сільськогосподарської продукції, а отже, від його стану і перспектив розвитку залежав стан економіки всієї країни. Тому про нього багато й охоче писали партійні та радянські працівники, спеціалісти сільського господарства, економісти, але професійних істориків серед авторів робіт 20-х років не було. Ця обставина істотно вплинула на стиль і манеру викладу матеріалу. Зокрема, у роботах здебільше відсутній історіографічний аналіз літератури з проблеми, недостатньо аналізуються джерела, нерідко бракує посилань. Разом з тим дослідники 20-х років внесли значний вклад у висвітлення селянської економіки періоду непу.

Передусім потрібно назвати праці М. Б. Гуревича, М. М. Вольфа, О. К. Філіповського, де в загальних рисах змальовується стан сільського господарства республіки в зазначений період³. Серед питань, поставлених цими авторами, землеустрій і землекористування, посівна площа та її структура, забезпечення господарств реманентом і худобою, соціально-класове диференціювання села тощо. Автори намагалися визначити перспективи розвитку сільського господарства республіки і намітити шляхи його реконструкції. Вони ввели в науковий обіг основні джерела за темою: матеріали сільськогосподарських переписів 1916, 1917, 1920 рр., вибіркового весняного, гніздового і бюджетного обстежень селянських господарств 20-х років. Але автори означених робіт у комплексі не висвітлювали всебічно питань селянської економіки.

Для літератури 20-х років характерна наявність величезної кількості праць яскравої пропагандистської спрямованості, де вузлові питання аграрної політики викладено популярно. Зокрема, чимало авторів — О. Г. Шліхтер, М. М. Вольф, І. Я. Клименко, В. М. Качинський, С. К. Луценко, Я. Ф. Торохтій, О. В. Одінцов, Я. М. Дудник та ін.⁴ — ушляхетили аграрну політику більшовиків і радянської держави того періоду. Для написання цих робіт використано відомчі матеріали партійних, радянських і земельних органів, свідчення преси. Отже, названі автори першими ввели ці джерела в науковий обіг.

З посиленням тоталітарної системи в другій половині 20-х років помітно змінюються акценти щодо аграрної політики: все більше місця в них відводиться пропаганді колективної форми господарювання, всіляко перебільшується класова боротьба на селі, апологетично змальовується вся політика більшовиків⁵. Проте в роботах кінця 20-х років вдумливий дослідник, не зважаючи на настирливу пропаганду, побачить, відчує і зрозуміє у моторошній аграрній політиці тих часів весь трагізм українського селянина, який стояв на порозі небачених соціальних катаклізмів.

Автори 20-х років (М. М. Соколов, Г. Ф. Обдула, І. М. Подольський, Н. П. Скалига, І. Батюк, П. Височанський, О. Савич, О. Лозовий, С. Дешко, С. Зарудний, А. Сліпанський, В. Целларіус, О. Одінцов, К. Панченко, Й. Маєвський, О. Максимович, С. Фесенко, Л. Цукерман, В. Онуфрієв та ін.) присвятили свої праці висвітленню різних форм кооперації на селі, кредитування селянського господарства, розвитку контрактизації тощо. Вони вивчали історію кооперативного руху в Україні, види кооперації, чисельність і соціальний склад учасників, вплив кооперації на селянське господарство. Разом з тим поза увагою авторів залишається фактичний процес одержавлення сільськогосподарської кооперації, засилля некомпетентних висуванців, особливо в низових ланках, постійне втручання в діяльності кооперації місцевих партійних органів⁶. В історіографії 20-х років є кілька праць, де розглядається організація, структура і функції земельної громади, але там приглушена ідея земгромади, як найпростішої форми кооперативу⁷. Натомість, тоталітарна система відчула в земельній

громаді загрозу своїй монополії на селі і проти неї була розгорнута напередодні суцільної колективізації наклепницька кампанія⁸, котра і закінчилася ліквідацією цієї організації селянства.

Роботи В. М. Качинського, В. О. Якиманського, І. Максимова, С. Кагана, Г. Бара та інших поклали початок вивченню таких питань, як ліквідація поміщицького землеволодіння, вилучення земельних лишків, перерозподіл земельного фонду, соціальні зміни в середовищі селянства після жовтневого перевороту, вплив аграрних перетворень на форми селянського землекористування⁹. Але недостатня джерельна база цих робіт вимагає від сучасних дослідників ретельної перепроверки цифрових даних стосовно наслідків аграрних перетворень у республіці, їх впливу на селянське господарство.

Певною мірою аграрним перетворенням присвячені дослідження 20-х років, де висвітлювалося соціально-класове диференціювання селянства в період непу (роботи М. М. Вольфа, М. Б. Гуревича та ін.)¹⁰. Найбільш цінні роботи М. Б. Гуревича, де розглянуто угруповання селянських дворів за показниками землекористування, та посівів, за кількістю робочої худоби та реманенту; досліджено питання оренди землі, чисельності селянської родини, питомої ваги окремих груп господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, участі селян у ринковому обігу тощо. В результаті аналізу М. Б. Гуревич дійшов висновку, що існуючі прошарки селянських господарств не можна чітко диференціювати на три визначені групи — бідняків, середняків і куркулів, як того вимагала аграрна політика більшовиків. Він вважає, що зручніше розподілити селянські господарства на п'ять груп: маломісних, нижчесередніх, середніх, заможних і багатих. Окрім того, М. Б. Гуревич окремо виділив безпосівну групу, природа якої, за його словами, не цілком зрозуміла. За основу поділу господарств на соціально-класові групи М. Б. Гуревич пропонує брати посівні групи, вносячи корективи за іншим показником — робочою худобою. Але, на нашу думку, угруповання селянських господарств за натуральними критеріями — посівом, худобою та реманентом — не цілком адекватно співпадає з соціально-класовими групами селянства. Кращим критерієм є поділ господарств за вартістю засобів виробництва, оскільки

цей критерій безпосередньо впливає з головної класоутворюючої ознаки — наявності або відсутності засобів виробництва. Гніздові динамічні переписи 1927—1929 рр. дають досліднику змогу виконати цю роботу. Разом з тим необхідно підкреслити, що дослідження М. Б. Гуревича для свого часу було серйозним кроком уперед в аналізі поставленого питання.

Широко в соціально-економічній літературі 20-х років висвітлювалися питання оренди землі селянськими господарствами. Це праці А. Азізяна, І. Великевича, С. М. Соснового, М. Б. Гуревича, О. Тихомирова, С. Є. Шпака та інших¹¹. Автори стисло виклали основні аспекти орендної політики радянської влади, з'ясували сутність оренди в радянських умовах; дослідили динаміку здавання і оренди землі, терміни та умови цієї операції, ціни на орендовані угіддя. Автори відзначили різке скорочення орендних площ в 20-х роках порівняно з дореволюційним часом, докорінну зміну орендарів землі за майновим станом (до революції ними були здебільше бідняки, після революції — середняки та багаті селяни), встановили значне переважання короткотермінової оренди, численні факти кабальної оренди тощо. Але в літературі цих років нема однозначної відповіді щодо розмірів орендованого фонду, замовчувалися факти негативного впливу воєнно-комуністичних настроїв, поширених серед частини радянських і партійних працівників на селі, на впровадження цивілізованих форм орендних відносин і розповсюдження замість них хижацьких, прихованих від владних структур форм.

Історію землевлаштування селянських господарств розглядуваного періоду досліджували Я. А. Поляков, Є. Д. Маркевич, П. Попов, О. Триліський, А. Платоненко, Б. Вікторов, М. Гаража, М. Белонін, О. Щадитов, В. Соловейчик, О. Степаненко та ін.¹². Вони розкрили значення землевпорядження для раціонального ведення господарства, навели чисельні дані про стан і види землеустрійних робіт в українському селі, змалювали порядки та форми селянського землекористування. Але роботи переобтяжені спеціальними термінами, здебільше відсутні посилання на джерела, скупі відомості про історіографію питання тощо. Та все ж саме в цьому середовищі практиків-землевпорядників і зародилася в 1921 р. ідея гро-

мадської сівозміни як найдоцільнішої форми земле-
влаштування селянських господарств¹³. На жаль, пер-
спективна думка про великі можливості, закладені в
громадській сівозміні в поєднанні з діяльністю земель-
ної громади в царині кооперації, фактично була від-
кинута в практичному проведенні аграрної політики
наприкінці 20-х років.

У ці роки плідно досліджувалося сільське насе-
лення республіки. Це передусім праці Л. І. Лубни-
Герцика, Є. В. Волкова, А. Хоменка, Ю. А. Корчак-
Чепурківського, С. В. Мінаєва. Вони аналізували при-
родний рух населення (народжуваність, смертність і
т. п.), статеву-вікову структуру, національний склад,
рівень письменності, рід занять¹⁴. Без урахування до-
сягнень історіографії 20-х років у царині демографії
не можна просуватися вперед у вивченні селянського
населення України періоду непу. Проте демографічна
література розглядуваного періоду мала і помітні про-
галини, передусім слабо вивчалася міжгалузева струк-
тура населення, селянство, немовби розчинене серед
сільського і міського населення, окремо не виділялось.

Тісно пов'язане з питанням селянського населе-
ння питання трудового балансу села. Його досліджу-
вали Л. Є. Мінц, С. Г. Струмилін, П. Маслов, С. В. Яст-
реб, Є. Алмазов, Н. Бенедикт¹⁵. Використавши дані
бюджетних обстежень селянських господарств, учені
встановили значний лишок невикористаного робочого
часу, вивчили структуру витрат часу по місяцях і по
галузях господарства різних посівних груп селянства.
Однак ці дослідження не охоплювали всієї території
України і не показували процес у динаміці. В цей
же період з'явилися праці С. Г. Струмиліна, А. Шеста-
кова, А. Мельникова, В. Цикото, А. Козакова, П. Пле-
шакова, І. Вейцблїта, Л. Сатуновського, Д. Слюсаря,
де вивчаються питання використання найманої праці
в сільському господарстві¹⁶. Вони звернули увагу на
розміри і райони застосування найманої праці, со-
ціально-економічну характеристику наймачів і найми-
тів, умови найму, організованість сільськогосподарсь-
ких робітників.

З'явилися також спеціальні праці В. Якимансько-
го, О. П. Подвінського, Я. Ставровського, І. Вологод-
цева, М. Черненкова, С. Соснового, К. Хоменка, де
досліджувались питання матеріально-технічного за-
безпечення селянського господарства¹⁷; найму та зда-

вання робочої худоби та реманенту¹⁸, ефективності використання основних засобів виробництва селянами¹⁹. Краща з них — монографія О. П. Подвінського. Підрахувавши вартість селянських будівель, реманенту і худоби, він виявив, що абсолютні розміри основного капіталу в селянському господарстві в 20-х роках невинно зростали, але у зв'язку із збільшенням кількості селянських дворів відносні розміри капіталів у перерахунку на одне господарство не досягли розмірів 1913 року. Отже, того часу відбувався процес розпорошення основних капіталів, що негативно впливало на перебіг виробничих процесів, оскільки останні залежали від концентрації основних засобів виробництва в господарстві. Зробивши це важливе відкриття, О. П. Подвінський відповів на питання, чому селяни, отримавши землю, так і не змогли протягом 20-х років забезпечити свої господарства реманентом та робочою худобою на рівні 1913 року. Справа в тому, що в 20-х роках спостерігалася практика, коли деякі місцеві партійні та радянські керівники будь-яке помітне збільшення кількості реманенту або робочої худоби в селянському господарстві розцінювали як ознаку обкуркулення і утискували такі господарства. Це змушувало багатьох селян вкладати кошти не в розширення матеріально-технічної бази господарства, а в розширення споживання. Проведені в 20-х роках бюджетні обстеження і роботи А. М. Брянського, О. Китаєва, В. А. Якиманського незаперечно свідчать про цей феномен²⁰.

Увагу дослідників першої половини 20-х років привернули також теми відбудови і реконструкції сільського господарства (М. М. Вольф, М. Б. Гуревич, С. Машура та ін.)²¹, зокрема питання динаміки та структури посівних площ, стану тваринництва, валових зборів сільськогосподарської продукції тощо. Але названі автори зосередились лише на вузлових питаннях, не розкриваючи регіональних особливостей. Цієї ж тематики торкнулися дослідження А. Я. Альтермана, Г. К. Архипова, Л. М. Бухановського, Ф. А. Севи, М. Б. Гуревича, І. Гуарія, М. Гвоздіва, присвячені історії розвитку окремих галузей сільського господарства²².

Важливе питання — селянське господарство і ринок — досліджували С. Кривецький, В. А. Якиманський, І. Лебединський, В. Соловейчик, Г. П. Савримо-

вич, С. Лободюк, В. А. Хрисонопуло, Я. Є. Пархомівський, В. Беркаш²³. Зокрема, вони намагалися проаналізувати фактори впливу на товарність селянського господарства, прагнули визначити питому вагу товарної продукції, звертали увагу на участь різних прошарків селянства в ринкових відносинах, стан сільськогосподарського ринку в республіці. Але ці серйозні дослідження хронологічно не охоплювали весь період непу, а більшість із них і територіально обмежені. Через те цілісної картини поширення ринкових відносин на селі ці роботи не створили.

Питання індивідуального селянського господарства привернули до себе особливу увагу представників організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці — О. В. Чаянова, М. П. Макарова, Г. О. Студенського, а в Україні — О. М. Челінцева, О. К. Філіповського, І. П. Короткова та ін.²⁴. Якщо аграрники-марксистки в основному зосереджувались на аналізі соціально-економічної структури і соціально-економічних відносин на селі, а внутрішню структуру селянського двору мало досліджували, то організаційно-виробнича школа, навпаки, головну увагу звернула на дослідження саме внутрішньої структури селянського господарства, умов його існування, забезпечення робочою силою, впливу ринку на структуру та організацію виробництва, собівартість сільськогосподарської продукції тощо. О. В. Чаянов та його однодумці обґрунтовували некапіталістичну природу сімейно-трудового селянського господарства. Фактично мова йшла про господарство середняка, яке в період непу переважало на селі. Вони вважали, що метою існування такого господарства є задоволення потреби власної родини в засобах існування; доводили, що родинне господарство має велику стійкість і виживає там, де господарство, засноване на найманій праці, не може існувати.

Разом з тим представники цього напрямку, добре усвідомлюючи, що селянські господарства не можуть розвиватися ізольовано від соціально-економічного розвитку країни, а вся система економічних, соціальних, політичних умов життя штовхала селян до кооперації, вважали кооперацію основою соціально-економічного розвитку селянського господарства. На їх думку, кооперація передусім перебере у сферу своєї діяльності ті функції, які збиткові для окремо-

го селянського господарства, їх вона буде виконувати не як благодійницькі, а з міркувань особистої вигоди. При цьому одне господарство може бути членом кількох кооперативів (постачальницько-збутових, переробних, машинних тощо). Воно зберігається як окрема господарська одиниця і в той же час через кооперацію виходить на ринок, втягується в суспільний поділ праці. Кооперація розумілася О. В. Чаяновим та його однодумцями як широкий соціальний рух, який постійно розвивається, переходить з однієї фази в іншу, живе в різноманітних правових і економічних умовах і відповідно до них та до стану свого розвитку утворює свої організаційні форми²⁵. Але це лише соціальний і політичний бік кооперації за О. В. Чаяновим, техніко-економічне забезпечення кооперації ґрунтується на теорії диференційованих оптимумів. Суть її полягає в тому, що в сільському господарстві різноманітні механічні, біологічні і економічні процеси і операції мають свої оптимальні режими і розміри. Так, оптимальний розмір землеробського господарства не завжди відповідає оптимальному розміру підприємства, яке переробляло сільськогосподарську сировину, а різноманітні види сировини в залежності від їх транспортування та зберігання також мають різні оптимуми. Тому О. В. Чаянов вважав безпредметною суперечку щодо переваг великого або малого виробництва. Велике виробництво має безперечні переваги, але не до безмежності. Оптимум буде там, де за інших рівних умов собівартість отриманої продукції найменша²⁶. Однак ці досягнення науковців в той час не були використані, а сама аграрна наука поступово зазнавала жорсткого ідеологічного тиску. Під удар тоталітарної системи потрапили і представники організаційно-виробничого напрямку, які відкидали ідею суцільної колективізації. Їх оголосили ідеологами дрібної буржуазії²⁷, відвертими захисниками куркуля²⁸. Свого апогею критика представників організаційно-виробничої школи досягла на Першій Всесоюзній конференції аграрників-марксистів у грудні 1929 р. Й. В. Сталін, який виступив на ній, зловісно запитав: «Незрозуміло тільки, чому антинаукові теорії «радянських» економістів типу Чаянових повинні мати вільний обіг у нашій пресі, а геніальні праці Маркса, Енгельса, Леніна про теорію земельної ренти і абсолютної земельної рен-

ти не повинні популяризуватися і висуватися на перший план?»²⁹. Незабаром, усі представники організаційно-виробничого напрямку були репресовані.

Другий етап у дослідженні індивідуального селянського господарства у вітчизняній історіографії — це 30-ті — середина 50-х років. З початком масової колективізації сільського господарства кількість праць, присвячених доколгоспному селянству, різко зменшилась. Перша причина цього явища — репресії, які в 30-ті роки відірвали від наукової роботи великий загін учених-аграрників, а друга — переключення практиків сільського господарства, партійних, радянських, кооперативних працівників та економістів на вивчення і популяризацію питань колгоспно-радгоспного будівництва. У 1938 р. з'явився «Короткий курс історії ВКП(б)»³⁰, де індивідуальному господарству дається неохвальна оцінка, всіляко підкреслюється його безперспективність, перебільшуються негативні наслідки процесу дроблення селянських дворів. Кризу зернового господарства, спричинену перш за все волюнтаристським порушенням тодішнім керівництвом країни цінової рівноваги між зерновою продукцією і промисловими товарами, автори «Короткого курсу» пояснювали здрібненням селянських господарств, а хлібну кризу — куркульським саботажом. Звідціля, на їх думку, випливала необхідність суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу. Оголошувалося, що наприкінці 20-х років країна мала дві можливості, або перейти на велике капіталістичне виробництво, що означало б розорення селян, посилення куркульства і поразку соціалізму, або стати на шлях об'єднання дрібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства, в колгоспи, спроможні використати трактори та інші сучасні машини для швидкого піднесення зернового господарства та його товарної продукції³¹. На догматичних ідеях «Короткого курсу» ґрунтувалися всі праці з аграрної проблематики кінця 30-х — середини 50-х років. Зокрема, саме під таким кутом зору змальовується індивідуальне селянське господарство в загальних працях з історії народного господарства СРСР³² і УРСР³³ І. Д. Лаптева³⁴, Є. Кочетовської³⁵, Е. Б. Генкіної³⁶ та ін.³⁷. З нагоди 20- і 25-річчя року «великого перелому» з'явилися праці, присвячені суцільній колективізації, де в перших розділах дослідники (І. Г. Горді-

єнко, П. П. Гуменюк, М. І. Цапко, О. П. Ярошенко, С. Н. Йоффе, В. П. Демченко, І. М. Михайловський, П. О. Хомич та ін.)³⁸ висвітлювали становище сільського господарства напередодні року «великого перелому». Спеціальних же праць, присвячених індивідуальному селянському господарству України, в 30-х — першій половині 50-х років не з'явилося, окрім дослідження М. К. Ковалю, де подано загальну характеристику сільського господарства республіки наприкінці відбудовного періоду³⁹. Автор, звичайно, не міг вийти за межі, окреслені «Коротким курсом історії ВКП(б)». Загалом, для літератури розглядуваного періоду характерні такі недоліки, як захоплення цитатно-ілюстративним методом викладення матеріалу, недостатнє використання джерел, догматизм, надмірне прославлення колгоспно-радгоспної системи тощо.

Третій етап у вивченні індивідуального селянського господарства припадає на другу половину 50-х — першу половину 80-х років. Критика культу особи Сталіна позитивно вплинула на якість робіт, зокрема поступово почав зживатися цитатно-ілюстративний стиль викладу матеріалу, значно розширилася джерельна база історичних праць, роботи позбулися найбільш одіозних догм «Короткого курсу». У цілому ж критика культу особи після XX з'їзду КПРС мала непослідовний характер, а після Жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС її взагалі поступово згорнули, реабілітацію жертв терору, зокрема вчених-аграрників, припинили. Тому в літературі цього періоду продовжувалася огульна критика О. В. Чаянова та «неонародницької школи», як називали представників організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці⁴⁰, «розвінчувався» і так званий «правий ухил» у партії⁴¹. Тоталітарна система зберігала свою монополію в усіх галузях життя країни, в тому числі і стосовно історичної науки. Звичайно, це не могло не позначитися на загальному рівні наукових досліджень. Показовою в цьому відношенні є велика за обсягом праця С. П. Трапезнікова, де змальовується аграрна політика комуністичної партії та радянської держави⁴². Неупереджений читач зрозуміє, що структура роботи, оцінка подій, висновки автора не виходять, фактично, за межі, окреслені «коротким курсом». Автор впевнений, що аграрна політика Комуністичної партії була єдино вірною, суцільна колекти-

візація була об'єктивною необхідністю, передумови для її проведення цілком назріли, а її проведення — це триумф ленінського кооперативного плану. Інших позитивних шляхів розвитку для селянського господарства країни наприкінці 20-х років він не передбачав. Взагалі, тема колективізації селянських господарств (праці В. В. Бондаренка, І. І. Слинька, З. П. Шульги, Ф. Г. Піджарого, М. Т. Куца, О. Ф. Чмиги, П. М. Денисовця) залишалася пріоритетною серед досліджень вітчизняних істориків-аграрників⁴³. Порівняно з колгоспною тематикою проблеми індивідуального сектору селянської економіки зайняли в літературі другої половини 50-х — середини 80-х років значно скромніше місце.

Серед досліджень, присвячених аграрній політиці радянської влади в Україні у відбудовний період, заслуговує на увагу робота Б. К. Мигаля⁴⁴. В ній висвітлено питання, які безпосередньо стосуються індивідуального селянського господарства, зокрема: передача селянам земельних фондів, землеустрій, державна допомога у відродженні тваринництва, машинопостачання, проведення агропропаганди тощо. Окремі аспекти аграрної політики 20-х років в Україні знайшли відображення в працях Є. Т. Євсєєва, П. М. Денисовця, О. П. Єрмака, О. І. Полоси, Р. Д. Ляха, В. І. Буряка, М. Д. Березовчука та ін.⁴⁵. Без урахування величезного фактичного матеріалу і результатів досліджень, викладених у цих роботах, неможливо одержати повну інформацію про стан індивідуального селянського господарства, особливо в період непу.

Серед великої кількості монографій, статей і брошур про перехід радянської країни до непу, написаних у другій половині 50-х — першій половині 80-х років, звертає на себе увагу капітальна монографія Ю. О. Полякова⁴⁶. Автор на основі багатющого статистичного і архівного матеріалу дослідив стан сільського господарства напередодні переходу до непу, висвітлив соціально-економічні підсумки революційних аграрних перетворень, дав ґрунтовну характеристику основним соціально-класовим групам селянства, всебічно дослідив причини переходу до непу, змалював процес відбудови сільського господарства країни в 1921—1922 рр., аграрну політику радянської держави і соціально-економічний розвиток селянства в перші роки непу. Цифровий та інший фактичний мате-

ріал, використаний автором при написанні роботи, стосується РРФСР, але загальний перебіг процесу, спостереження і висновки автора мають безпосереднє відношення до нашої теми. Разом з тим автор не вийшов за межі традиційних оцінок переходу до непу, що склалися в радянській історіографії на той час. Спроба в 1984 р. Є. А. Амбарцумова по-новому оцінити причини переходу до непу, зокрема його твердження, що воєнний комунізм був не стільки вимушений громадянською війною, скільки спробою негайно перейти до комунізму⁴⁷, зустріла негайну відсіч у теоретичному органі ЦК КПРС⁴⁸.

В історіографії середини 50-х — середини 80-х років активно досліджувався процес революційних аграрних перетворень. Це праці М. О. Рубача, І. К. Рибалки, Р. Д. Ляха, М. І. Ксензенка та ін.⁴⁹ Складність цього питання полягає в тому, що аграрні перетворення в Україні відбувалися в кілька етапів, кожний з яких мав свою специфіку. Заключний етап цього процесу припадав на перші роки непу. Дослідники встановили, що практично весь земельний фонд республіки потрапив у користування селян, відбулося осереднячування села, були створені необхідні умови для відбудови сільського господарства і розвитку всіх форм землекористування на селі. Але остаточні результати перерозподілу земельного фонду республіки внаслідок аграрних перетворень потребують додаткового дослідження.

Соціально-класова структура селянства досліджувалась у роботах О. І. Полоси, С. Г. Водотики, І. Д. Мазура, В. П. Данилова, В. М. Яковцевського, Н. Ф. Ганжі, Ф. Г. Турченка, Р. Д. Ляха, П. М. Денисовця та ін.⁵⁰.

Значну зацікавленість викликає дослідження зернової проблеми, що надзвичайно загострилася наприкінці 20-х років, зокрема робота Ю. О. Мошкова⁵¹. Автор особливу увагу приділив дослідженню соціальних чинників, що призвели до хлібної кризи в країні в згаданий період, намагався показати шляхи виходу з неї. Але затиснутий ідеологічними догмами, що пропагували суцільну колективізацію як універсальну панацею від усіх бід у сільському господарстві, Ю. О. Мошков змушений був констатувати, що зернову проблему можна вирішити лише на шляху колективізації.

Селянське господарство було головним джерелом проведення індустріалізації, тому потреба вивчення взаємовідносин між ним і промисловістю, балансу вартісного обміну між містом і селом гостро постала перед дослідниками радянської економіки. У 60—70-х роках до цієї, заплутаної в попередні десятиліття проблеми, звернулися О. О. Барсов, С. В. Кульчицький, В. П. Розказов⁵². Аналіз їхніх праць дає змогу досліднику індивідуального селянського господарства краще зрозуміти механіку перекачування коштів адміністративно-командною системою з сільсько-господарського сектору економіки в індустрію, осмислити причини стагнації сільського господарства, зрозуміти справжні чинники, які спонукали сталінське керівництво наприкінці 20-х років вдатися до надзвичайних заходів проти селянства, а потім і до суцільної колективізації.

В історіографії цього періоду помітне бажання дослідників, жорстко обмежених панівною ідеологією, удосконалити техніку дослідження, використати нові методи. Саме з використанням математичних методів виконані роботи В. П. Пушкова та І. М. Промахіної, Ю. П. Бокарева, М. Г. Минайла та інших при вивченні селянського господарства 20-х років⁵³.

Становлення тоталітарної системи в країні в 20-х роках серйозно впливало на менталітет селянства, його світогляд, побут, повсякденну поведінку. Саме ці малодосліджені питання піднімали у своїх роботах С. Р. Лях та В. М. Куліков⁵⁴.

Починаючи з 60-х років з'являються роботи Л. Г. Гапоненка, В. М. Кабузана, В. П. Данилова, В. З. Дробіжева, С. В. Кульчицького, Ю. О. Полякова, І. М. Кисельова, Ф. Г. Турченка, Р. Д. Ляха, І. К. Рибалки, де розглядаються різноманітні демографічні аспекти народонаселення, зокрема і селянства, в 20-х роках⁵⁵. Однак в цілому демографічна характеристика селянського населення УРСР ще не була достатньо висвітлена.

У 60-х — першій половині 80-х років вітчизняні дослідники знову звернулися до проблем селянської поземельної общини в повоєнний період (праці В. П. Данилова, І. Є. Кознової, В. Я. Осокіної)⁵⁶. Але інститут земельної громади на Україні, її функції і значення в житті доколгоспного села 20-х років залишалися недослідженими. Дві невеличкі статті

І. Є. Громенка та В. В. Гречка тільки означили проблему⁵⁷.

Наприкінці 70-х років з'явилися дві великі монографії В. П. Данилова, де відтворюється цілісна картина соціально-економічного розвитку села 20-х років⁵⁸. Ці дослідження без перебільшення можна віднести до найважливіших серед праць радянської історіографії з питань доколгоспного селянського господарства. Проте автор не ставив за мету показати специфіку розвитку індивідуального селянського господарства саме в Україні і тому використовував дані по РРФСР, залучаючи, при потребі, ілюстративний матеріал по УРСР.

Досягнення радянської історіографії з аграрної проблематики доколгоспного села, поряд з іншими проблемами історії радянського суспільства, підсумовані в узагальнюючих працях⁵⁹.

Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, вітчизняна історична наука в другій половині 50-х — першій половині 80-х років досягли чималого поступу у вивченні доколгоспного селянського господарства. Значно була розширена джерельна база досліджень, відроджені цілі напрямки, як, наприклад, історична демографія, почали впроваджуватися нові математичні методи, вчені взялися за вивчення ментальності доколгоспного селянства, поземельної общини тощо. Разом з тим збереження в країні тоталітарної системи з її жорсткими ідеологічними рамками значно ускладнювало об'єктивне висвітлення соціально-економічних процесів, зокрема і в царині селянського господарства. Згодом, у літературі 90-х років, названо головні вади радянської історіографії періоду застою: вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення⁶⁰.

З другої половини 80-х років розпочався новий етап розвитку вітчизняної історіографії. Тоталітарна система завела країну в глухий кут, йшов гарячковий пошук шляхів виходу з кризи, що й спонукало звернутися до досвіду минулого, зокрема періоду непу. Під новим кутом зору почали розглядати весь комплекс питань життя країни в 20-х роках, в тому числі пропонувалися і можливі варіанти розвитку селянського господарства. З 1987 р. у літературі з'явилися пропозиції щодо нових хронологічних рамок непу. Так, на думку М. П. Кіма, неп хронологічно об-

межується 1921—1927 роками⁶¹. Головним аргументом для обґрунтування такої верхньої межі непу є надзвичайні заходи 1928—1929 рр., що ніяк не вписувалися в систему нової економічної політики. Але більшість дослідників все ж схильні вважати, що непу був ліквідований на рубежі 20—30-х років⁶². Відхід від непу, на думку більшості дослідників, розпочався в 1928 р., але є точка зору, згідно з якою цей процес був довготривалішим, зокрема перші кроки від непу зроблено ще в 1923 році⁶³. На нашу думку, боротьба ринкової і тоталітарної моделей розвитку в нашій країні йшла протягом усіх 20-х років. Друга модель почала переважати в 1928 р. і остаточно перемогла наприкінці 1929 р., коли Й. Сталін послав непу «к чорту»⁶⁴.

У літературі кінця 80-х — початку 90-х років принципово по-іншому оцінюються передумови колективізації сільського господарства, її характер і перебіг. Більшість авторів недвозначно вказують на відсутність передумов для суцільної колективізації, на її насильницький характер і згубність для сільськогосподарського виробництва, що спричинило небачену трагедію селянства і голодомор 1933 року⁶⁵. Як значне досягнення історичної думки цього періоду потрібно розцінити визнання нею принципової несумісності ідеї кооперації з практикою колективізації в її сталінському виконанні⁶⁶. У зв'язку з цим виникла необхідність переосмислити ставлення до перспектив реорганізації дрібнотоварного індивідуального селянського господарства, потреби в якій відчувалися все сильніше з другої половини 20-х років, та перспектив його включення в народногосподарський комплекс країни.

Таким чином, хоча протягом 20-х—початку 90-х років питання селянського господарства періоду непу досліджувалися всебічно, синтетичної роботи все ж не з'явилося, та й ознайомлення з наявною літературою не дає змоги скласти цілісне уявлення про індивідуальне селянське господарство. Потребують досконалого вивчення демографічна характеристика селянства, структура селянської родини і її вплив на господарство, трудовий баланс села, землекористування, матеріально-технічна база, стан землеробства і тваринництва. Дуже перспективною для вивчення і запози-

чення досвіду є тема діяльності земельних громад і альтернативних форм селянського землекористування в 20-х роках. Недослідженими залишаються питання продуктивності селянської праці і бюджету селянського господарства.

Завданням даного дослідження є комплексне вивчення індивідуального селянського господарства України в період непу (1921—1929 рр.). З цієї метою добиралися та аналізувалися відповідні джерела.

Важливими серед них є стенографічні звіти партійних з'їздів і конференцій, їх резолюції та рішення, постанови партії та уряду з господарських питань. Їх доповнюють звіти губернських і окружних партійних комітетів, стенограми губернських і окружних партконференцій, пленумів окружкомів і губкомів КП(б)У, матеріали губернських партійних нарад по роботі на селі, окружних нарад секретарів сільських партосередків. Частину цих партійних документів надруковано, але переважна більшість зберігається в архівах. Зокрема, нами використані партійні матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських організацій України і в п'яти облдержархівах України. Оскільки партійні структури в 20-х роках поступово зросталися з державними і партія намагалася поставити під свій контроль усі сфери державного життя, то серед матеріалів партійних комітетів знаходимо копії резолюцій з'їздів Рад, комнезамів з аграрних питань, плани робіт земельних органів, обіжники, довідки, звіти, щомісячні дані про хід посівних робіт, землеустрій, стан скотарства, орендні відносини тощо. Вони використовувалися партійними органами для практичних заходів у царині аграрної політики. В архівних справах партійних комітетів зберігаються матеріали опитувань голів сільрад, обстежень діяльності місцевих партійних організацій. Вони містять цифрові матеріали про участь сільських комуністів у радянських, земельних і кооперативних органах, ефективність роботи цих органів, відношення до них селянства. Подібні документи дають можливість досліднику зрозуміти ментальність сільських комуністів, більшість з яких очолювали місцеві органи радянської влади, практично здійснювали радянську політику на селі. Цінне джерело — це матеріали обстеження партійними комісіями стану селянського господарства різних округів, районів і

окремих сіл республіки. Тут знаходимо відомості про роботу земельних громад, відносини місцевих органів влади і селянства, землекористування, оренду землі та її форми, землеустрій та його ефективність, забезпечення селянського господарства реманентом, худобою, посівами тощо. Закриті листи окрпарткомів про стан округи особливо рельєфно змальовують політичні настрої селян, їх відношення до поточної політики радянської влади. У партійні комітети стікалася інформація про хід хлібозаготівель у 1928—1929 рр., яка свідчить про згубний вплив надзвичайних заходів на економіку села. Серйозну інформацію містять довідки окружних і губернських відділень ДПУ, що регулярно надходили до губернських і округових парткомів КП(б)У. Тут ретельно зафіксовані настрої селян, їх висловлювання щодо конкретних дій партійних та радянських органів на селі, оцінка ними аграрної політики, ставлення до непу, продподатку, хлібозаготівель, цінової політики тощо. Зокрема, в цих довідках, без пропагандистської лузги, відверто вказується, що надзвичайні заходи 1928—1929 рр. на селі засуджувалися переважною більшістю селян, викликали активний протест сільських трудівників, який нещадно придушувався каральними органами тоталітарної держави. Доповідні записки уповноважених по хлібозаготівлях дають досліднику конкретну інформацію про злочинні методи вилучення хліба у селян в 1928—1929 рр., потурання цим діям з боку владних структур. Прочитавши ці документи, не можна не дійти до висновку, що селян тоталітарна система оббиравала до нитки.

Важливе джерело для вивчення селянського господарства — законодавчі акти, документи та матеріали вищих і місцевих державних органів влади. Постанови Всеросійських, Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад містяться у багатотомному збірнику документів, надрукованому наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років. Стенографічні звіти VII—XI Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ВУЦВК VI—XI скликань та матеріали до них, збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, збірники постанов і розпоряджень ВУЦВК були надруковані в 20-х роках. Передусім тут зосереджені тексти постанов найвищих органів Радянської влади, що регулювали і спрямовували всю роботу як радянських,

так і господарських та громадських організацій, віддзеркалювали загальні закономірності радянського будівництва, зокрема і в галузі аграрних відносин. Особливо важливе джерело, що розміщене в цих публікаціях, це Земельний кодекс УРСР, де викладені основні принципи аграрної політики радянської влади, зокрема регламентуються права на землю, орендні відносини, наймитська праця, описуються склад управління, права та обов'язки земельної громади, окремого селянського двору, порядки (форми) землекористування. Але, працюючи з нормативним матеріалом, необхідно пам'ятати, що це правові норми, які завжди необхідно співставляти з реальною практикою втілення їх у життя. В стенографічних звітах з'їздів Рад та сесій ВУЦВК містяться звіти уряду та окремих комісаріатів, зокрема Наркомзему, де дослідник знаходить загальну характеристику стану сільського господарства республіки за звітний період, конкретні заходи радянських органів у царині аграрних відносин. По доповідям на з'їздах і сесіях розгорталася дискусія, де делегати наводили численні факти реального становища селянського господарства, аналізували податкову, фінансову, кооперативну, земельну політику радянської влади на селі. Уважно аналізуючи ці стенографічні звіти, бачимо, як від з'їзду до з'їзду, від сесії до сесії змінювалася політика радянської влади на селі, зміцнювалася тоталітарна система і поступово обмежувався неп.

Значна кількість різноманітних матеріалів з теми нашого дослідження міститься в археографічних збірниках, виданих з другої половини 50-х років. Починаючи з кінця 50-х років в УРСР була розпочата робота по кодифікації законів. Наслідком цієї роботи було видання хронологічного зібрання законів та указів Президії Верховної Ради, постанов та розпоряджень уряду УРСР, у першому томі якого вміщені документи 20-х років, що стосуються нашої теми.

Цінна інформація про загальний стан сільського господарства та окремих його галузей, аграрну політику уряду тощо 20-х років зосереджена у звітах урядів СРСР та УРСР, надрукованих окремими виданнями. Незрівнянно більше інформації про селянське господарство періоду непу містять архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління Украї-

ни (ЦДАВО України) і місцевих облдержархівів та їх філіалів. У протоколах, резолюціях, стенограмах волосних, повітових, губернських, округових з'їздів Рад, губернських, окружних, повітових і районних виконавчих комітетів і сільських Рад зосереджений різноманітний матеріал про стан селянського господарства на місцях. Тут дослідник знайде відомості стосовно розподілу земельного фонду, вилучення земельних лишків, землеустрою і форм землекористування, а також звіти земельних органів, матеріали і довідки про стан різних галузей сільського господарства, диференціацію селянства і т. ін. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони містять інформацію з різних регіонів республіки і з різних рівнів — від губернії та округи до району, волості та сільради. А перевірити об'єктивність наведеної інформації допомагають результати перевірок і обстежень комісій партійних та радянських органів.

Значна кількість відомостей про індивідуальне селянське господарство зосереджена в документах і матеріалах народногосподарських установ і організацій. Частина з них надрукована. Так, матеріали Держплану вміщують дані про посівні площі, врожайність, валові збори сільськогосподарської продукції, поголів'я худоби, землекористування, стан рільництва і тваринництва, аграрну політику радянської влади, запаси праці у сільському господарстві України, продуктивність селянської праці тощо. Матеріали Наркомфіну дають змогу дослідити питання про тягар податків в Україні, землезабезпеченість селянських господарств, розподіл землі по угіддях і по землекористувачах, фінансування сільського господарства, динаміку посівних площ, урожайність, валові збори зерна та інших культур, оренду землі, її умови, стан землеробства і тваринництва. Матеріали Наркомфіну доповнюють видання Центросельбанку СРСР, де у зв'язку з необхідністю кредитування товарних галузей сільського господарства наведено ґрунтовну характеристику посівів, урожайності, валових зборів, рівня товарності таких технічних культур, як тютюн, хміль, конопі, льон, соняшник тощо. Матеріали Наркомзовнішторгу СРСР містять дані посівних площ, валових зборів зерна та інших культур, а також перелік номенклатури українського експорту, характеристику основних експортних культур, зокрема райони їх по-

ширення, умови вирощування тощо. Ґрунтовно проаналізовано причини скорочення товарної частки зерна. Матеріали Наркомпраці УРСР дають можливість досліднику вивчати питання про стан найманої праці в селянському господарстві, баланс трудових ресурсів, райони розповсюдження аграрного перенаселення. У матеріалах Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції наведено дані про підсумки революційних аграрних перетворень в Україні, стан агрокультури у селянських господарствах, умови утримання худоби, обсяг валової продукції селянських господарств різних соціально-економічних груп, орендні відносини тощо. Особливо цінну інформацію про індивідуальне селянське господарство надають видання Наркомзему УРСР. Тут знаходяться відомості щодо підсумків аграрних перетворень, державної допомоги сільському господарству, розповсюдження систем землеробства і агрокультур селянського поля, різноманітний матеріал про стан сільського господарства і його окремих галузей. Видання Цукротресту містять дані про площу селянських посівів буряку, умови вирощування цукристих, вплив бурякосіяння на селянську економіку, затрати праці, урожайність, валові збори буряку. Для роботи над темою нами були використані матеріали і інших відомств. Тут зібрані цифрові дані про основні елементи селянського господарства напередодні переходу до непу: кількість господарств, населення, худоби, реманенту, посівні площі, врожайність, валові збори основних культур. У 1920 р. був проведений сільськогосподарський, а слідом демографічний переписи. Необхідно зазначити, що ці переписи відбувалися в несприятливих умовах громадянської війни, що істотно вплинуло на їх результативність. Тому до цих даних потрібно ставитися обережно.

Найважливіше джерело інформації про селянське населення 20-х років — це матеріали Всесоюзного демографічного перепису 1926 р. Пізніші статистичні публікації ґрунтуються на матеріалах цього перепису. Зауважимо, що спочатку ЦСУ СРСР передбачало в 1925 р. провести і сільськогосподарський перепис, але через фінансові ускладнення його не здійснили. Тому першорядного значення для дослідження селянського господарства 20-х років набули матеріали поточної сільськогосподарської статистики, зокрема вибіркові опитування.

Весняні та осінні опитування селянських господарств 20-х років — це незамінний вид джерела даних щодо аграрного сектора економіки республіки. Весняні опитування ґрунтувалися на продподаткових списках. Для визначення їх достовірності були запроваджені контрольні списки. Окрім того, влітку 1926 р. ЦСУ УРСР зробило вибірккову перевірку посівних площ геодезійним виміром. Контрольні перевірки показали, що весняні опитування цілком достовірні. До програми весняного опитування включали питання про селянське населення і робочий склад селянських господарств, загальну площу землі і її розподіл по угіддях, посівну площу із зазначенням складу сільськогосподарських культур, кількості худоби та птиці, наявності реманенту. З 1923 р. окрім простого підрахунку матеріалів опитування по адміністративно-територіальним одиницям запровадили груповий підрахунок з метою вивчення внутрішньої організації селянського господарства. За основу групового підрахунку був покладений розмір польового посіву двору. Поступово коло питань весняного опитування розширювалося. Так, у 1922 р. брали на облік населення, худобу, землекористування і посіви. В 1923 р. був підрахований і реманент. У 1924 р. в анкету включили питання про форми землекористування, земельну оренду, найм і здавання в оренду реманенту і худоби. У 1925 р. включили питання про поділ господарств і заробітки поза межами власного господарства, в 1926 р. — землеустрій і наслідки революційних аграрних перетворень. Весняними опитуваннями 1922—1929 рр. було охоплено від 3,3 до 10,5 % селянських дворів України.

Осінні опитування про стан сільського господарства розпочалися в Україні в 1921 р. Спочатку вони мали широкую програму, включаючи питання про населення, худобу, реманент, врожайність, угноєння та оранку на зяб. З 1925 р. програму обстеження було скорочено, оскільки частина питань дублювала весняну програму. Осіннє опитування було пристосоване до обстеження врожаю і тільки в надзвичайних обставинах, наприклад у 1928 р., програма поширювалася і на скотарство. Механічний добір господарств у розмірі 5 % з 1926 р. був замінений опитуванням по гніздах, що їх намічало в окрузі місцеве статбюро. При цьому опитували 2,1 % селянських дворів рес-

публіки. Осінні опитування проводилися в 1921—1928 рр.

Ще одне масове джерело інформації про індивідуальне селянське господарство 20-х років на Україні — матеріали динамічних гніздових сільськогосподарських переписів 1927 і 1929 рр. Важливою відміною динамічних гніздових переписів від інших було угруповання селянських господарств за вартістю основних засобів виробництва. У попередніх переписах 20-х років застосовувалося угруповання за посівними площами або за робочою худобою. Угруповання за посівними площами не могло бути абсолютно репрезентативним, бо воно задовільно визначало дійсний розмір, ступінь заможності, тип господарства тільки в умовах екстенсивного зернового господарства. Але в умовах розвитку інших галузей сільського господарства це угруповання дає спотворену картину. Воно ще більш незадовільне в тих випадках, коли має місце сполучення в господарстві торгово-промислової діяльності з сільським господарством. Угруповання за робочою худобою теж не цілком задовільно віддзеркалює розмір господарства, бо в різних умовах, на різному ґрунті і при різних системах землеробства потрібна різна кількість тяглової сили. Не буде показником заможності господарства кількість худоби і в тих випадках, коли в господарстві розвинуті спеціальні галузі сільського господарства і використання робочої худоби має незначні розміри. Тому найдосконаліший вимірник розміру господарства — це угруповання за розмірами засобів виробництва (за вартістю основних засобів виробництва). До основних засобів виробництва динамічні гніздові переписи зарахували: сільськогосподарський і транспортний реманент та машини; худобу, птицю і бджоли; господарські будівлі; спеціальний і промисловий реманент; приміщення й устаткування торгово-промислових закладів. Програма переписів включала окрім розділів для реєстрації елементів сільськогосподарського виробництва в традиційному обсязі (населення, посіви, худоба, реманент) ще і розділи про міжгосподарські зв'язки селянських дворів по землі, робочій силі, худобі та реманенту. При цьому докладно реєструвалися умови і форми оплати за оренду і здавання землі, реманенту, худоби, за найми робочої сили. До програми перепису були включені питання вартості та скла-

ду основних засобів виробництва, джерел існування господарства, грошових видатків двору, зв'язків господарства з кооперативними та іншими громадськими організаціями села.

Основна розробка матеріалів гніздових динамічних переписів складалася з трьох розділів: 1) аналітична таблиця соціально-економічних стосунків мала завданням визначити поширення різного типу соціально-економічних стосунків і кількість соціально-економічних та класових груп на селі; 2) таблиця характеристики економічних і соціальних груп села мала на меті простежити зміни основних елементів селянського господарства по класових групах; 3) таблиця характеристики соціально-економічних груп за вартістю і складом продукції та основних фондів селянських господарств давала матеріали для побудови балансу сільського господарства за класовими групами.

Важливим джерелом вивчення індивідуального селянського господарства є матеріали селянських бюджетів, зібраних і опублікованих ЦСУ України в 20-х роках.

Вони містять відомості про населення, баланс робочого часу, землекористування, посівні площі, худобу, птицю, реманент, будівлі, запаси, вартість усіх капіталів господарства, гуртову продукцію сільського господарства, загальний прибуток селянина, ринковий обіг, оплату праці, податки, кредитні операції, особисте споживання членів родини, грошовий баланс господарства. Але при використанні бюджетних даних потрібно пам'ятати, що вони охоплювали тільки 0,03 % селянських господарств, здебільше заможніших, а тому бюджетні дані слід використовувати лише в комплексі з іншими масовими джерелами. Матеріали бюджетних обстежень доповнюють обстеження харчування сільського населення України за 1925—1928 роки.

Серед інших масових статистичних джерел необхідно назвати сільськогосподарські огляди, виконані на базі повідомлень районних статистиків та кореспондентів. Вони повідомляли про час і умови основних сільськогосподарських робіт у селянському господарстві, умови догляду за худобою, врожайність, ціни на продукти та робочі руки тощо.

Значний інтерес для дослідника має спеціальне дослідження ЦСУ України про фінанси земельних гро-

мад, виконане в 1925/26 господарському році. Тут містяться матеріали про розміри земгромад, їх організацію, поле діяльності, місце і роль цих об'єднань в економічному, культурному і громадському житті села.

Необхідно зазначити, що в 20-х роках статоргани республіки і Союзу випустили величезну кількість довідників, де сконцентрована різнобічна інформація про сільське господарство. Спеціально аналізувати їх нема потреби, оскільки першоджерелами для них були весняні та осінні вибіркові обстеження селянських господарств, гніздові динамічні переписи, бюджети селян, дані сільськогосподарських переписів 1916, 1917, 1920 рр., демографічних переписів 1920 і 1926 рр., яким вже дана характеристика. Статдовідники 30-х років теж спираються на зазначені першоджерела. Статистичні відомості, які містяться в повоєнних і сучасних довідниках, потрібно використовувати дуже обережно, враховуючи значні зміни в адміністративно-територіальному устрої України після 1939 року.

Зазначені друковані джерела народногосподарських установ і організацій доповнюють їх архівні фонди. Зокрема, нами були використані документи з фондів ЦДАВО України — Наркомзему, Укрдержплану, ЦСУ України, НКВС УРСР, Наркомату робсельінспекції УРСР, Укрекономради, Наркомфіну, Українбанку, Вищої Ради народного господарства УРСР, Всеукраїнської комісії по націоналізації земель, Особої колегії вищого контролю по земельним суперечкам при Наркомземі УРСР, акціонерного товариства відбудови і зміцнення сільського господарства України «Село — допомога» та інших. Документи вказаного архіву доповнюють фонди Київського, Одеського, Харківського, Сумського, Полтавського, Запорізького, Луганського, Донецького, Чернігівського і Житомирського облдержархівів та їх філіалів, що містять невичерпні і майже невикористані дослідниками джерела народногосподарських установ та організацій про індивідуальне селянське господарство 20-х років. Зокрема, важливу інформацію про різні сторони життя доколгоспного села можна дістати, аналізуючи протоколи колегії Наркомзему, губернських, повітових, окружних, районних і волосних земельних органів і матеріалів до них. Їх доповнюють обіжники, циркуляри, постанови цих установ, що допомагають досліднику

краще зрозуміти логіку аграрної політики на місцях. Як правило, ці документи приймалися в розвиток вже прийнятих вищими державними органами влади законів та постанов і були необхідними для пояснення, уточнення тих або інших положень закону. Дуже важливе джерело — це звіти земельних органів, їх підрозділів і співробітників про виконану роботу. Особливо цінні річні звіти Наркомзему, губернських та окружних земельних органів. Тут на конкретному матеріалі аналізується стан всіх галузей сільського господарства, практичне проведення в життя аграрної політики, прогноуються шляхи розвитку аграрного сектору економіки. Матеріали звітів доповнюються інформацією різного роду довідок, які земельні органи готували на вимогу державних і партійних структур з найрізноманітніших ділянок сільського господарства. Важливе джерело — плани земельних органів, де у вступній частині, як правило, аналізується робота за попередній період, акцентується увага на актуальних проблемах.

Для дослідження питання про селянське землекористування важливе значення мають акти передачі земельних ділянок земгромадам і протоколи комісій по перегляду земельних фондів. З них видно, кому передавали земельні угіддя, за яких обставин, яке було фактичне землекористування селян, як збільшення земельної площі вплинуло на селянське господарство, які форми землекористування користувалися популярністю у селян тощо. Книги реєстрації судово-земельних справ доповнюють картину про стан земельних відносин на селі. Окрім того, в цих книгах знаходимо цікаві відомості про відносини між членами двору, звичаєве право у доколгоспному селі, причини поділу господарств.

Важливим джерелом для вивчення індивідуального селянського господарства є документи та матеріали громадських, зокрема комнезамівських, організацій. Матеріали комітетів незаможних селян частково надруковані, більшість відклалися в архівних фондах. Зокрема, нами були використані стенограми з'їздів комнезамів, протоколи сільських та волосних КНС, звіти про їх діяльність. Ці документи доповнюють інформацію інших джерел про класову боротьбу на селі, землеустрій, податкову, кредитну політику щодо селянства, питання машинопостачання тощо. Матеріа-

ли безпартійних селянських конференцій доповнюють відомості комнезамів.

Для дослідження кооперативного руху на селі, його впливу на селянське господарство можна скористатися різноманітною інформацією, зосередженою в друкованих статистичних та звітних матеріалах кооперативних органів і в архівному фонді ЦДАВО України — Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар».

Протоколи засідань земельних громад, їх приговори і матеріали до них — основне джерело для вивчення діяльності цієї громадської організації на селі. Потрібно зазначити, що архівних фондів земгромад немає, а їх документи зберігаються у фондах сільських Рад. Це вимагає від дослідника дуже копіткої праці по їх виявленню і втягненню в науковий обіг.

Великий і різноманітний матеріал про селянське господарство міститься у періодичній пресі 20-х років. Опрацювання матеріалів преси дає досліднику можливість «вжитися» в епоху, зрозуміти, в якому історичному контексті існувало індивідуальне селянське господарство в 20-х роках.

Ще одне специфічне джерело — це листи, скарги, заяви селян до партійних, радянських, земельних, судових органів. Тут без прикрас, суворо і випукло подана панорама життя доколгоспного села, на перше місце виступають ті сторони буття селянина, які, як правило, замовчувала офіційна пропаганда, або свідомо перекручувала. Це особливо стосується фактів зловживань місцевих представників влади, знущання над селянином-трудівником представників тоталітарної системи. Аналіз цих документів свідчить: селянин-господар на вільній землі та тоталітарна система, що набирала силу в 20-х роках, — непримиренні антиподи.

Таким чином, аналіз джерельної бази дослідження індивідуального селянського господарства періоду непу свідчить, що вона цілком достовірна і достатня для розкриття теми.

РОЗДІЛ 1

НЕП І СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

1.1. Селянське господарство напередодні переходу Радянської країни до непу

Після завершення громадянської війни перед країною постали нові складні завдання. Народне господарство зазнало значних руйнувань. Загальні матеріальні втрати країни складали 39 млрд. золотих крб. (понад 25 % національного багатства), збитки України зокрема становили 12 млрд. крб. У 1920 р. промисловість країни виробила продукції в 7 разів менше, ніж у 1913 р., виробництво промислової продукції в УРСР знизилося до 10 % від рівня 1913 року. Вантажообіг основного виду транспорту — залізничного — складав всього 22 % від рівня 1913 року. Країні не вистачало хліба, палива, одягу, взуття. Багато робітників, рятуючись від голоду, покинули міста. Інші, залишившись на місці, займалися випадковими заробітками, кустарними промислами тощо¹.

Непросте становище склалося і на селі. У кінці 1920 — на початку 1921 р. сільське господарство України переживало тяжку кризу. Загальна площа посівів у республіці у 1920 р. становила 16 721 тис. дес. проти 19 641,2 тис. дес. пересічно в 1909—1913 рр., тобто посівна площа скоротилася на 15 %². Зокрема, селянські посіви до революції становили 16 043,3 тис. дес.³, а в 1920 р. — 16 646 тис.⁴. Складається враження, що селяни не тільки не зменшили свої посіви, але навіть дещо розширили їх. Але це оманливе враження. Селяни не зуміли освоїти всіх поміщицьких посівних площ, переданих їм у ході революційних аграрних перетворень. Наслідком цього недосів становив у 1920 р. 15 %.

На гірше змінилася і структура селянських посівів за 1916—1920 роки. Передусім різко скоротилася питома вага ринкових культур: пшениці з 28,7 до 25,9 %, ячменю з 24,8 до 21,2 %, цукрового буряку, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4 до 0,3 %. За їх рахунок збільшилася питома вага посівів жита — з 20,1 до 21,2 %; вівса з 8,3 до 9,6 %; гречки з 3,8 до 4,8 %; проса з 2,4 до 5,2 %, що мали в селянському господарстві України натурально-споживче значення⁵. При цьому необхідно відзначити і регіональні особливості. Площа під ячменем особливо помітно скоротилася в Степу, де він у дореволюційний час був однією з головних ринкових культур. А на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі площа під ячменем майже не зменшилася, оскільки там ця культура мала не ринковий, а натурально-споживчий характер. Становище з вівсом мало протилежний характер. На Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, де він мав товарне значення, його площі скоротилися. У Степу, де овес мав у селянському господарстві натуральний характер, його питома вага зросла. Подібне спостерігалось і з гречкою: її площі скоротилися там, де вона була товарною культурою — на Поліссі, і зросли в інших регіонах України, де вона мала натуральний характер⁶. Посіви цукрового буряку на Правобережжі, де він був головною ринковою культурою, скоротилися за 1913—1920 рр. на 66—75 %⁷. Площа під хмелем, дуже прибутковою ринковою культурою на Волинському Поліссі, скоротилася за цей час на 90 %⁸. Посіви тютюну на Чернігівському Поліссі і на півночі Лівобережжя, головної ринкової культури в селянських господарствах цього району, скоротилися на 96 % і задовольняли тільки натуральні потреби сіячів⁹. Площі під виноградом у селян Придністров'я скоротилися на 60 %¹⁰. Таким чином, ринкові культури, що до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, до початку 1921 р. занепали.

За 1914—1920 рр. помітно погіршилося забезпечення селянських господарств реманентом. У 1920 р. річна потреба селян у плугах, культиваторах, залізних боронах була задоволена тільки на 3,5 %¹¹. У 1920 р. складною проблемою було полагодити реманент, його зношеність досягла 50—70 %¹². Через нестачу реманенту якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася.

У 1920 р. у стані занепаду перебувало і селянське тваринництво. Дані свідчать, що за роки війни кількість коней у селянських господарствах України зменшилася на 8,2 %¹³. По окремих губерніях цей показник був значно вищий від середнього по республіці: на Київщині кількість коней зменшилася на 13,8 %, на Миколаївщині — на 18,2 %¹⁴. Найбільше скоротилася кількість коней віком понад 4 роки. Чисельність молодняку, навпаки, дещо збільшилася. Такий характер змін у кінському табуні був, без сумніву, наслідком великих реквізицій коней з селянських господарств до армії. В той же час селянство ціною великих зусиль намагалося зберегти підростаючий молодняк, котрий після війни міг стати тягловою силою. В цілому якісний склад кінського поголів'я значно погіршився. За 1917—1920 рр. були розорені кінні заводи і злучні пункти, селянське конярство залишилося без племінної бази. За роки війни широко розповсюдились пошесті, масові захворювання коней, особливо на чесотку. Багато селян, щоб уникнути реквізиції, навмисне підтримували у своїх коней чесотку. І, як писав очевидець, «коні прийшли в жалкий стан: облізли і виснажені, вони ледве волочили ноги»¹⁵. До війни в селянському господарстві України йшов неупинний процес витіснення волів кінськими, оскільки коні — продуктивніша тяглова сила. У 1914—1920 рр. відбувався зворотний процес, тому що воли не становили такої цінності для армії, як коні, їх менше реквізували, і селяни почали розводити волів замість коней. У роки війни в бідняцьких господарствах України як тяглову силу почали використовувати корів¹⁶. Цього явища не знали в українському селі в 1913 р., а в 1920 р. цей факт не викликав подиву в людей. Село зубожіло.

Поголів'я тонкорунних овець, вовна яких йшла на продаж, теж скоротилося. Їх замінили грубошерсті тварини, вовна яких використовувалася для натуральних потреб у селянському господарстві¹⁷. Отже, і цей показник свідчить про занепад ринкових галузей у селянському господарстві, замиканні його виключно на власні потреби.

Дані свідчать, що за роки війни зменшилася кількість усіх видів худоби в перерахунку на одне господарство. При цьому середня забезпеченість селян худобою зменшилася більше там, де худоби тримали

більше. Так, у Київській губернії в середньому на одне господарство в 1917 р. припадало 4,76 голів худоби, а в 1920 р. — 4,43 голови, тобто на 7 % менше. В степовій Одеській губернії, багатшій худобою, ніж попередня губернія, в 1917 р. припадало на двір пересічно 9,66 голів, а в 1920 р. — 6,9 голів, тобто спостерігається зменшення на 29 %¹⁸. Ці порівняння свідчать про те, що селяни позбулися в першу чергу товарних лишків худоби, залишивши мінімальну кількість для власних потреб.

Таким чином, на кінець 1920 — початок 1921 р. і в тваринництві України спостерігалися ті ж процеси, що і в рільництві: згортання товарних галузей, спад основних економічних показників, кількісне і якісне погіршення череди.

Неминучим супутником загального зубожіння селянського господарства наприкінці громадянської війни було різке падіння врожаїв. Так, врожайність 8 головних культур — озимої пшениці і жита, ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса і кукурудзи — знизилася за 1914—1920 рр. на 47,7—69,0 %¹⁹.

Скорочення посівних площ, зменшення врожайності призвели до катастрофічного зменшення валових зборів зерна та іншої сільськогосподарської продукції в Україні. В 1913 р., у співставних кордонах, валовий збір зернових в Україні дорівнював 1334,6 млн пудів. З цієї кількості зерна селянська частка складала 950 млн пудів. У 1920 р. валовий збір цих же зернових зменшився до 513,5 млн пудів. Майже повністю це був хліб, вирощений у селянських господарствах. Таким чином, валовий збір хліба в 1920 р. складав не більше 38,5 % від рівня 1913 р., в тому числі збір у селянському господарстві скоротився до 54,1 %²⁰. Різке зменшення валових зборів зерна свідчило про серйозну кризу в селянському господарстві УРСР наприкінці 1920 р.

Криза була викликана кількома чинниками, що нашарувалися один на одного. Процес занепаду сільського господарства розпочався в роки Першої світової війни. Велику шкоду селянському господарству України завдали громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція. Під час війни були зруйновані майже всі економічні зв'язки між селянським господарством і промисловістю, між містом і селом, між центром і периферією, між внутрішнім і зовнішнім ринками.

Ліквідація великих господарств — головних виробників товарної сільськогосподарської продукції в країні до революції — не могла негайно компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах. Нарешті, політика воєнного комунізму, а всередині її — продрозкладка, болюче вдарили по селянському господарству. Наприкінці громадянської війни селянство проявило гостре незадоволення існуючим станом речей. Економіка весни 1921 р. перетворилася на політику²¹. Життя владно вимагало докорінної зміни економічної політики Радянської влади.

1.2. Перехід до непу

Х з'їзд РКП(б), що відбувся 8—16 березня 1921 р., започаткував поворот країни до непу²². Неп змінював воєнно-комуністичні форми господарювання на економічні, що ґрунтувалися на розвитку товарно-грошових відносин, на принципах госпрозрахунку в державному і кооперативному секторах економіки, прийнятних нормах оподаткування товаровиробників, на широкому розвитку кооперації, співіснуванні різних форм господарювання, використанні приватної ініціативи в межах і формах, придатних для радянської держави.

Перехід до непу розпочався заміною продрозкладки продподатком. Без продовольства, без сировини не можна було відбудувати промисловість. Ситуація, що склалася в країні, вимагала почати відбудову економіки з сільського господарства. Як зазначалося в постанові Х з'їзду РКП(б) «Про заміну розверстки натуральним податком», він вводився «для забезпечення правильного і спокійного ведення господарства на основі більш вільного розпорядження землеробом своїми господарськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства і піднесення його продуктивності, а також з метою точного встановлення державних зобов'язань»²³.

Наприкінці березня 1921 р. за постановою ВУЦВК продрозкладку замінено продподатком і в Україні²⁴. Продподаток був значно менший від продрозкладки. Так, у постанові РНК УРСР від 28 травня 1921 р. «Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння», яка була прийнята на основі постанови ВУЦВК від 27 березня, загальна сума податку ста-

новила 126 млн пудів зерна замість 180 млн пудів згідно з продрозкладкою²⁵. Згодом, через неврожай у Степу, продподаток на 1921/22 р. неодноразово зменшувався²⁶. Річний натуральний податок на м'ясо складав у 1921 р. 2,4 млн пудів замість 6,54 млн пудів продрозкладці²⁷. Рештою селяни могли розпоряджатися за власним розумінням. Особиста матеріальна зацікавленість у збільшенні продукції мала стати однією з головних рушійних сил у відбудові і подальшому розвитку сільськогосподарського виробництва. З цією метою постановою Х з'їзду РКП(б) «Про заміну розверстки натуральним податком» передбачала певні пільги для старанних господарів, які збільшували посівну площу, підвищували продуктивність свого господарства²⁸. Разом з тим більшовики рішуче проводили класову лінію в оподаткуванні: селянські господарства, що мали менше однієї десятини посіву, від податку звільнялися, для незаможних господарств передбачалися пільги, заможні сплачували підвищений продподаток²⁹. Таким чином, вводився прогресивний принцип оподаткування, згідно з яким процент відрахування від виробленої продукції залежав від потужності селянського господарства. Частину продподатку планували залишити на місці безпосередньо для постачання селян-незаможників³⁰. Усі запаси сировини, продовольства і кормів, що лишалися у селянина після сплати продподатку, залишалися в його розпорядженні³¹. В умовах товарного виробництва їх можна було реалізувати лише через торгівлю.

Потрібно зазначити, що форми економічних зв'язків між промисловістю і селянським господарством визначилися не відразу. Більшовики вважали, що можна буде обійтися лише товарообміном у місцевих межах. Але життя посміялося над цими прожектами. Уже восени 1921 р. стало зрозуміло, що єдино вірною формою змички дрібних господарств товаровиробників-селян і промисловості може бути тільки торгівля.

У нових умовах якісно змінилася роль кооперації. Х з'їзд РКП(б) у постанові «Про кооперацію» доручив ЦК виробити і провести в життя згідно з новою економічною політикою практичні заходи по кооперації³². Серйозно займався цими питаннями і В. І. Ленін³³. Він виношував думки про поголовне

кооперування всього населення, усіх сфер економіки, починаючи з виробництва й торгівлі і закінчуючи сферою обслуговування. Кооперативне підприємство, яке об'єднувало б у собі виробників-власників і основного капіталу і виробленої продукції, мало перевагу над державним підприємством, оскільки в останньому особистий інтерес виробника представлено опосередковано, а в кооперативі — безпосередньо. Члени кооперативу кровно зацікавлені в підвищенні продуктивності праці, у процвітанні виробництва.

21 червня 1921 р. РНК УРСР постановила запровадити на території республіки постанову РНК РРФСР від 17 травня 1921 р. «Про керівні вказівки органам влади по відношенню до дрібної і кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської кооперації», а 26 липня — ввести в дію в республіці декрет ВЦВК і РНК РРФСР від 7 травня 1921 р. «Про кустарну і дрібну промисловість»³⁴. Цими актами за кожним громадянином визнавалося право вільно займатися кустарними промислами, а також організовувати дрібні підприємства з числом найманих робітників до 20. Кустарі і власники цих майстерень отримали право вільно купувати сировину і розпоряджатися своєю продукцією. Постанова сприяла збільшенню товарної маси в країні, пожвавленню товарно-грошових відносин.

«Наказ РНК РРФСР про проведення в життя заasad нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. і поширений на територію УРСР визначав принципово нові, у порівнянні з періодом воєнного комунізму, методи господарювання в державній промисловості. В їх основу були покладені принципи госпрозрахунку, самофінансування і самоокупності. Матеріальне заохочування робітників почало відігравати головну роль у підвищенні продуктивності праці і зміцненні трудової дисципліни³⁵. Одночасно РНК УРСР видала постанову, котра дозволяла кооператорам, товариствам і приватним особам орендувати державні промислові підприємства. Орендаторам було надано право приймати замовлення від організацій і окремих громадян, виробляти товари на продаж, заключати умови про поставки як з приватними особами, так і з державними установами³⁶.

Велике значення для всебічного розвитку економіки, в тому числі і селянського господарства, мала

грошова реформа, проведена в перші роки непу. Без стабільного карбованця не можна було розраховувати на оздоровлення всього народногосподарського організму.

З переходом до непу з'явилася потреба конкретизувати заходи по відношенню до дрібного селянського господарства. Це було зроблено на XI конференції РКП(б) у грудні 1921 р., яка декларувала: принцип непорушного збереження націоналізації землі; зміцнення селянського землекористування; надання селянам свободи вибору форм землекористування; створення всіх умов, необхідних для правильного існування і розвитку селянського господарства; підтримку всіма можливими заходами маломісних селянських господарств шляхом надання пільгових умов кредиту, відпуску сільськогосподарського реманенту тощо та полегшення податкового тягара³⁷. IX Всеросійський з'їзд Рад (грудень 1921 р.) у постанові «Про відбудову і розвиток сільського господарства» підтвердив непорушність принципу націоналізації землі, право селян на вільний вибір форм землекористування, закріпив лінію на забезпечення максимальної сталості землекористування селянських господарств. З'їзд прийняв принципово нові рішення про тимчасову, короткотермінову земельну оренду і про умови застосування найманої праці в селянських господарствах³⁸. 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли декрет, що дозволяв земельну оренду і найману працю на Україні³⁹.

З переходом до мирного будівництва необхідно було змінити правову основу селянського землекористування. 28 лютого 1921 р. Пленум ЦК КП(б)У, а 2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад постановили закріпити землю за селянами на 9 років у районах, де вилучені лишки землі у куркулів, розподілені колишні нетрудові землі, а також виділені угіддя для радгоспів, цукрових заводів і установ та створений волосний запасний земельний фонд⁴⁰. 27 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв «Основний закон про трудове землекористування», де були визначені найважливіші правові норми, що забезпечували сталість селянського землекористування⁴¹. Статті цього закону майже без змін увійшли до Земельного кодексу УРСР, прийнятого ВУЦВК 29 листопада 1922 року⁴². Зі вступом у дію Земельного кодексу всі попередні зе-

мельні акти втрачали чинність. Кодекс визначав норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в доколгоспному селі. Націоналізація землі і передача майже всієї її площі в індивідуальне користування селянам становили основи земельного ладу на селі в роки непу. Правове регулювання землекористування індивідуального селянського господарства було необхідне тому, що відновлення і розвиток виробничих сил селянського господарства були одним з першочергових завдань нової економічної політики. Всі землі сільськогосподарського значення складали єдиний державний земельний фонд, котрий знаходився у віданні Наркомзему та його місцевих органів. Трудящому селянству надавалось першочергове право на користування землею сільськогосподарського значення. При цьому у кодексі підкреслювалося, що право на користування землею мали всі громадяни УРСР без різниці статі, віросповідання, національності. Особиста праця на землі була головною умовою для отримання земельного наділу. Ця вимога кодексу становила серйозну перепону для концентрації землі в руках нетрудових елементів. Земельний кодекс гарантував сталість прав трудового землекористування і повну самостійність при виборі способів і форм ведення господарства. Селянин отримував землю в безстрокове користування. Таким чином, Земельний кодекс 1922 р. юридично закріпив ті земельні відносини в країні, котрі склалися після жовтневого перевороту. Він підбив підсумки аграрної політики радянської влади за попередній період і став правовою основою земельного ладу на час здійснення нової економічної політики.

У 1922 р. перебудова народного господарства країни на засадах нової економічної політики була в основному завершена. Неп відкрив можливості для вільного розвитку всіх форм господарювання на селі, створив необхідні умови для розвитку селянського господарства.

1.3. Селянське господарство і сільськогосподарська кооперація

Белике значення для розвитку селянського господарства в роки непу мала сільськогосподарська кооперація. Під час воєнного комунізму вона, як і ін-

ші види кооперації, була інтегрована в одну споживчу кооперацію під керівництвом Наркомпроду. Членство в цій організації було обов'язковим. Ці заходи призвели до різкого обмеження функцій кооперації, її одержавлення і згортання діяльності. Визнання необхідності матеріальної зацікавленості трудівника в результатах власної праці, правочинності не лише громадських, але й приватних інтересів виробника, легалізація товарно-грошових відносин — всі ці нові підходи до механізму функціонування економіки, що з'явилися в період непу, усували теоретичні перепони для включення кооперації в структуру народного господарства. В 1921—1922 рр. відбулася дезінтеграція кооперативної системи: споживча, сільськогосподарська, кустарно-промислова та інші види кооперації відокремилися одна від одної, почали діяти самостійно. Умови дрібного товарного виробництва об'єктивно штовхали селянина до вступу в сільськогосподарську кооперацію.

ВУЦВК і РНК УРСР спільною постановою від 26 жовтня 1921 р. дозволили селянам організовувати сільськогосподарські кооперативні товариства як для спільного ведення сільськогосподарського виробництва, так і для організації праці своїх членів, постачання їх необхідними сільськогосподарськими знаряддями, насінням, добривами та іншими засобами, а також для переробки лишків продуктів землеробства та інших справ, спрямованих на збільшення кількості і поліпшення якості вироблених ними сільгосппродуктів. Сільськогосподарським товариствам та їх спілкам надали право об'єднуватися як по територіальній, так і по виробничій ознаці. Товариства та їх об'єднання отримали права юридичних осіб продавати або вимінювати сільськогосподарські продукти власного виробництва, набувати необхідні їм знаряддя, матеріали, обладнання, відкривати майстерні і заводи по переробці та збуту сільськогосподарської продукції⁴³. 18 березня 1922 р. був створений Всеукраїнський центр — «Сільський господар»⁴⁴.

Сільськогосподарська кооперація розвивалася у різних формах. Низова мережа складалася з універсальних товариств, що виконували кредитні, збутово-постачальні та виробничі функції, і з спеціальних (фахових) товариств, що охоплювали окремі галузі сільського господарства.

Універсальні товариства об'єднувалися у районні та окружні кооперативні спілки, діяльність яких координувалась «Сільським господарем». Спеціальні товариства з 1924 р. об'єднувалися у фахові спілки — «Добробут» (скотарсько-молочарська спілка), «Кооптах», «Укрсельцукор», «Укрбурякоспілка», «Плодоспілка», «Хмільсоюз» тощо, котрі були відгалудженнями «Сільського господаря». Кількість спеціалізованих спілок не була сталою: у 1924 р. їх налічувалося 4, у 1925 р. — 6, у 1928 р. — 7, восени 1929 р. — 9 (скотарсько-молочарська, птахівнича, садово-городньо-виноградна, буряківнича, технічних культур, насінницька, меліоративна, рибальська і сільської електрифікації)⁴⁵.

Підрахувати кількість сільськогосподарських кооперативів і відсоток охоплених ними селянських дворів в Україні за 20-ті роки важко, оскільки в джерелах містяться різні цифрові дані. Справа в тому, що сільськогосподарська кооперація переживала процес бурхливого розвитку — виникали нові товариства, укрупнялися або розпадалися існуючі об'єднання, з'являлися позастатутні кооперативні об'єднання, що не входили до мережі «Сільського господаря». У 1929 р. ЦСУ УРСР вибрало найцінніший і найважливіший матеріал, розпорошений по різних виданнях ЦСУ, Наркомзему, Наркомфіну, «Сільського господаря», врахувало територіальні зміни в республіці. Результати цих підрахунків подано в табл. 1. Наведені дані свідчать про невинне зростання кількості кооперативних об'єднань: чисельність низових товариств за 6 років (1923—1928) збільшилася більш ніж в три рази і наприкінці 1928 р. становила понад 26 тис. Враховуючи те, що в республіці нараховувалося 54,8 тис. сільських населених пунктів, можна зробити висновок, що кооперативні об'єднання діяли практично в кожному другому селі. Особливо швидко зростала мережа спеціалізованих (фахових) товариств. Якщо в 1923 р. вони складали лише 3 % від загальної кількості низових кооперативів на селі, то в 1928 р. — понад 45 %. Зростання кооперативних організацій переважно за рахунок фахових товариств відповідало організаційно-виробничим запитам селянських господарств, свідчило про посилення спеціалізації і інтенсифікації у сільському господарстві, сприяло підвищенню його ефективності, більш широкому впровад-

женню складної техніки, розширенню первинної переробки сільськогосподарської продукції та її організованого збуту. Охоплюючи галузь за галуззю, фахова кооперація вносила в них помітні позитивні зміни, залучала селян до більш прогресивних технологій, що впливало і на врожайність, і на валові збори в рільництві, на продуктивність тваринництва, а також підвищувало добробут селян.

У 1924 р. сільськогосподарська кооперація УРСР усіх видів об'єднувала 15,3 %⁴⁶, у 1926 р. — 18,1 %, у 1927 р. — 25,1 %, у 1928 р. — 38,6 %⁴⁷, у травні 1929 р. — понад 50 %⁴⁸ селянських дворів. Виробники хмелю, цукрового буряку, махорки вже в 1927 р. були кооперовані на 90 %⁴⁹. Таким чином, процент охоплення селянських господарств кооперацією у 20-х роках швидко зростає, що свідчило про її популярність серед селян. Останньої не було б, якби кооперація не приносила користі селянському господарству.

За станом на 1 жовтня 1924 р. бідняки складали 58 % членів сільськогосподарської кооперації, середняки — 38 %, багаті — 4 %⁵⁰. Про зростання популярності сільськогосподарської кооперації серед селянства в роки непу свідчить зростання серед її членів питомої ваги середняків. На 1 жовтня 1927 р. соціальний склад кооперації складався на 14,8 % з бідняків, на 80,0 % з середняків і на 5,2 % із багатіїв⁵¹. Отже, середняки переважали серед членів кооперації. Якщо взяти за 100 % кожен соціальну групу або прошарок у селянстві, то за станом на 1 жовтня 1927 р. бідняки були об'єднані в сільськогосподарську кооперацію на 17 %, нижчесередні (незаможні) господарства на 25,3 %, типово середняцькі на 32,5 %, вищесередні на 42,8 %, багаті на 28 %⁵². Отже, і ці цифри свідчать про найвищий процент охоплення кооперацією середняків.

За станом на 1 жовтня 1929 р. сільськогосподарські кредитні товариства складали 27,9 % від загальної кількості товариств низової мережі, тобто були найчисленніші⁵³. Тому спинимось на її організації і діяльності.

Кредитна кооперація офіційно відновила свою діяльність 5 квітня 1922 р., коли ВУЦВК прийняв декрет «Про кредитну кооперацію», згідно з яким для поліпшення умов розвитку сільського господарства і кустарної промисловості громадяни УРСР мають

право засновувати кредитні та позичково-ощадні кооперативні товариства⁵⁴. Своїм членам кредитні товариства надавали позички на господарські потреби (придбання реманенту, матеріалів, сировини, обладнання тощо) на пільгових умовах. Засоби цих товариств мали складатися зі вступних внесків, паїв, вкладів, авансів, позичок у приватних осіб і установ, прибутків від фінансових операцій і кредитування⁵⁵. Але зубожіння села після семи років війн і воєнно-комуністичного експерименту було настільки великим, що селянство без допомоги держави не змогло розгорнути систему сільськогосподарського кредиту. Тому 24 січня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову про організацію сільськогосподарського кредиту⁵⁶. Та щоб налагодити кредитну справу, потрібен був стабільний курс карбованця в країні. Постійна девальвація радзнака в 1923 р. надзвичайно гальмувала розвиток кредитних операцій на селі⁵⁷. Сприятливі умови для кредитної роботи з'явилися лише з 1924 р., коли закінчили грошову реформу.

В УРСР першою з кредитних установ, що відродила свою діяльність після громадянської війни, була Всеукраїнська контора Держбанку в Харкові, що відкрилась у грудні 1921 р. Створений при ній сільськогосподарський відділ займався сільськогосподарським кредитом⁵⁸. 24 липня 1922 р. розпочав свою діяльність Всеукраїнський кооперативний банк (Українбанк), а протягом 1923 р. було відкрито губернські товариства сільськогосподарського кредиту⁵⁹. Вони почали займатися кредитуванням спочатку споживчої, а згодом і сільськогосподарської кооперації. Поряд з цією системою кооперативного кредиту, «Сільський господар» з осені 1922 р. розпочав роботу по кредитуванню своїх членів реманентом, будматеріалами, насінням тощо. Одночасно виникло і третє джерело кредиту: у лютому 1922 р. при Наркомземі УРСР було створено акціонерне товариство «Село — допомога»⁶⁰. Окрім інших функцій це товариство отримало завдання кредитувати селянські господарства, в тому числі і через кооперативну мережу. Це кооперативне товариство діяло до лютого 1923 р.⁶¹ У 1922 р. кредитні функції здійснювали на селі також «Насінницьке товариство на паях» і акціонерне товариство «Село — техніка»⁶². Головний дефект такого стану сільськогосподарського кредиту в Україні — це відсутність єди-

ного центру⁶³. Таким центром кредитування селянських господарств по лінії сільськогосподарської кооперації став створений 27 листопада 1923 р. Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк)⁶⁴. У лютому 1924 р. з метою об'єднання всіх заходів в царині сільськогосподарського кредиту у Москві був створений Центральний сільськогосподарський банк СРСР (Центросільбанк)⁶⁵. Отже, вся система сільськогосподарського кредиту в 1924 р. набула такого вигляду: Центросільбанк — Укрсільбанк — філії банку (їх в Україні було три) — окружні або районні сільбанки — кредитні спілки — низові сільськогосподарські кредитні товариства⁶⁶. Поряд з фінансовим і організаційним зміцненням системи сільгоспкредиту та розгортанням її кредитової діяльності, низова мережа кредитних товариств поступово розширювалася і становила (за станом на 1 жовтня) в 1926 р. — 1386, у 1927 р. — 1555, у 1928 р. — 1903⁶⁷. Поступово зростала і кількість селян — членів сільськогосподарської кредитної кооперації. Якщо в 1925 р. їх нараховувалося приблизно 530 тис.⁶⁸, то в 1927 р. — 860 тис.⁶⁹, а восени 1929 р. — 2114,4 тис.⁷⁰. Фактично кредитною кооперацією було охоплено до половини селянських господарств республіки.

За станом на 1 січня 1924 р. вклади і пайовий капітал у червінцях сільськогосподарської кредитної кооперації України становив приблизно 2,9 млн крб., з яких селянські паї та вклади складали 1,4 %⁷¹. Це дуже незначна сума. Для порівняння, до революції фонд закладів дрібного кредиту в українському селі складав у співставних цінах 176 млн крб., з них селянські вклади — 120 млн, або 68,4 %⁷². Отже, внутрішні резерви для збільшення питомої ваги селянських паїв і вкладів у доколгоспному селі були. І дійсно, на протязі 20-х років сума коштів, що була в розпорядженні установ сільськогосподарського кредиту, невпинно зростала: у 1926 р. вона становила 88,7 млн крб., з них селянські вклади 5,5 %, у 1927 р. — 148,6 млн. (тобто був перевершений рівень 1913 р.), але селянська частка складала тільки 7,2 %, у 1928 р. — 235,2 млн., з них селянські паї і вклади — 8,6 %⁷³. Усього за 1924—1928 рр. у селянське господарство України через систему сільськогосподарської кредитної кооперації було вкладено 300 млн крб.⁷⁴. Державні кредити складали 75 % цієї суми, решту ста-

новили прибутки самої кооперації та паї і вклади селян⁷⁵.

На першому місці за числом членів кредитної кооперації стояли господарства, що мали засобів виробництва на двір на суму від 401 до 800 крб. (35,3 % від загальної кількості). Це типово середняцькі господарства, які отримали 35,5 % позичок. Разом з групою нижчесередніх господарств (від 201 до 400 крб.) і вищесередньою групою (801—1600 крб.) середняки отримали 82,6 % позичок, складаючи 80 % членів кредитної кооперації. Бідняки (14,8 % членів кооперації) отримали 9,5 % кредитних сум. Багаті селяни, що мали засобів виробництва на двір на суму понад 1 600 крб, складали 5,2 % членів кредитної кооперації і отримали 7,9 % позичок⁷⁶. Тобто, ці цифри динамічного обстеження 1927 р. свідчать, що за своїм соціальним спрямуванням сільськогосподарський кредит переважно обслуговував середняцькі господарства. Разом з тим необхідно зазначити, що в галузі кредитування селянських господарств політика радянської влади була націлена на надання пільг бідняцько-незаможним господарствам⁷⁷. Це особливо стало помітно після 1927 р. Так, за даними вибіркового обстеження в 1928/29 господарському році біднота отримала 70 % кредитних сум, середняки — 29 % і заможні — 1 %⁷⁸. Потрібно зазначити, що орієнтація на бідноту при видачі кредитів породжувала ряд проблем, передусім проблему вчасного повернення кредиту, адже це не субсидія, і якщо кредит вчасно не повертають, то система сільгоспкредиту розвалюється. Проблема вчасного повернення позик так і не була розв'язана у доколгоспному селі, що, звичайно, помітно гальмувало розвиток кредитної кооперації — селянські паї та вклади так і не досягли рівня 1913 року. До інших недоліків сільгоспкредиту необхідно віднести його переважно державний характер, що ущемлювало кооперативні засади, зв'язувало самотійність селян у розпорядженні кредитом. Далі, кредит мав переважно короткотерміновий характер, а селянське господарство вимагало довгострокового кредиту. В середині 20-х років лише 30 % позик, які отримали селяни, були довготерміновими (до 5 років), решта короткотерміновими (до 12 місяців)⁷⁹.

У 20-х роках на першому місці стояло кредитування селян для придбання реманенту і машин —

28 % від загальної кількості кредитів, на другому місці стояло забезпечення позиками виробництва і збуту продукції рослинництва і тваринництва — 24,9 % кредитів; на третьому місці — кредитування купівлі робочої худоби — 23,1 %; кредитування будівництва на селі було на четвертому місці — 11,1 %; забезпечення позиками землевпорядження і меліорації селянських земель на п'ятому місці — 1,7 % кредитів. Всього кошти для набуття основних капіталів у селянському господарстві складали 64,8 % усіх позик. На кредитування продукційно-збутових процесів і перероблення сільськогосподарської продукції в сільському господарстві припадало 26,5 %, на всі інші витрати — 8,7 % кредитів⁸⁰.

Машинопостачання села в 20-х роках йшло двома руслами — державним і кооперативним. З 1924 р. кооперативне постачання машин селу сконцентрувалось у руках сільськогосподарської кооперації⁸¹. На місцях була створена мережа спеціальних машинних або машинно-тракторних товариств для спільного придбання і використання техніки. Кількість цих кооперативних об'єднань селян дуже швидко зростала і наприкінці 1928 р. налічувала 4528, охоплюючи 94,4 тис. селянських господарств, або 2,2 % від їх загальної кількості⁸². Звичайно, це було дуже мало, але початок був покладений. Селяни з 1921 по 1929 рр. придбали сільськогосподарського реманенту і машин на суму 180 млн. крб. (в цінах 1926 р.), зокрема з допомогою кооперативного кредиту на суму 87 млн крб.⁸³ Машинно-тракторні товариства за станом на 1 жовтня 1928 р. мали реманенту на суму 11,3 млн крб.⁸⁴ Отже за допомогою кооперації селяни серйозно поліпшували своє реманентне забезпечення. Окрім того, необхідно пам'ятати і про справді революційне значення впровадження складної сільськогосподарської техніки, зокрема тракторів, у дрібне селянське господарство. Опираючись на машинно-тракторні товариства, при умові впровадження громадських сівозмін, селянське господарство було здатне здійснити якісний прорив у підвищенні продуктивності праці, поліпшенні агрокультури та врожайності збільшенні валових зборів сільгосппродукції. На жаль, прибічники тоталітарної системи нав'язали країні свій шлях розвитку, відкинули цей варіант розвитку, ставку зробили на суцільну колективізацію.

У 20-х роках сільськогосподарська кооперація організувала мережу машинопрокатних і зерноочисних пунктів. У 1927/28 р. в Україні діяло 1336 машинопрокатних і 2122 зерноочисних пунктів⁸⁵. Наприкінці 1929 р. їх було разом 5153 з загальною кількістю 29 тис. одиниць сільськогосподарських знарядь; 21 % цих пунктів належав земельним громадам, 16 % кооперативним буряковим товариствам, 36 % універсальним товариствам, 27 % іншим кооперативним об'єднанням⁸⁶. Якщо врахувати, що в Україні наприкінці 20-х років нараховувалося 10733 сільради, то виявиться, що прокатні і зерноочисні пункти діяли в кожній другій з них.

Роль сільськогосподарської кооперації в постачанні селянському господарству необхідних йому знарядь праці, товарів та матеріалів виробничого призначення з року в рік зростала (див. табл. 2). Наприкінці 1928 р. вона постачала селянському господарству всі міндобрива і сортове насіння, майже всі сільськогосподарські знаряддя, три чверті будматеріалів і більше половини металу. Отже, сільськогосподарська кооперація стала головним постачальником промислової продукції виробничого призначення на село, без її діяльності на цьому терені годі уявити нормальний розвиток селянського господарства.

Швидко зростала роль сільськогосподарської кооперації і в збуті продукції сільського господарства (див. табл. 3). Ці дані свідчать, що у 1927/28 р. вона охоплювала майже третину товарних лишків (32,2 %) і до половини (45,9 %) планових заготівель найважливіших сільськогосподарських продуктів.

Особливо вражаючі успіхи кооперація мала в 20-х роках у справі вирощування і реалізації цукрового буряку — однієї з головних технічних культур в Україні. Перші буряківничі товариства виникли на Правобережжі в 1921 році. Головцукор весною 1921 р. створив секцію буряківничої кооперації. Одночасно почали виникати кооперативи другої ланки — бурякоспілки. Вони об'єднували бурякові товариства, що працювали в районі одного цукрозаводу. Бурякоспілки в 1921—1923 рр. об'єднувалися навколо секції буряківничої кооперації, а з 1924 р. виділилися в окрему спеціалізовану буряківничу кооперацію — «Укрбурякоспілку» — під проводом «Сільського господаря». Бурякоспілки кооперували в 1923/24 р. до

47,8 % всіх селянських посівів буряку, в 1925/26 р. — 82 %, у 1926/27 р. — 96 %, у 1927/28 р. — 100 %⁸⁷. Восени 1929 р. до 1262 низових буряківничих товариств України входило 747,8 тис. селянських господарств, тобто практично всі бурякосіючі селянські господарства⁸⁸. Крім організації вирощування і збуту буряку сільськогосподарська кооперація через організовану спілку «Укрсельцукор» почали з 1923 р. його переробку на орендованих нею у держави цукрових заводах. У 1923 р. таких заводів було 8, а в 1925 р. — 9⁸⁹. Таким чином сільськогосподарська кооперація в 20-х роках охоплювала весь технологічний ланцюжок вирощування, збуту і переробки цукрового буряку та продажу готової продукції.

Помітне місце серед спеціалізованої кооперації в Україні займала скотарсько-молочарська («Добробут»). Вона виникла в 1924 р. і в перший рік свого існування зуміла кооперувати до 35 % товарних виробників молока⁹⁰. На середину 20-х років ця кооперація охоплювала також 100 % товарних лишків масла і сиру, 30 % м'яса⁹¹. У 1928/29 господарському році «Добробут» охоплював 60,8 % товарного молока селянських господарств⁹². Для переробки і збуту м'ясо-молочної продукції сільськогосподарська кооперація організувала в Україні мережу власних молокозаводів, скотобоєнь, лідників, сирзаводів, м'ясокомбінатів, беконних і ковбасних фабрик тощо. Всього таких підприємств наприкінці 20-х років сільськогосподарська кооперація мала 817⁹³.

З 1924 р. сільськогосподарська кооперація організувала широку роботу з метою піднесення селянського тваринництва в галузі організації племінного тваринництва і злучних пунктів. Зокрема, останні наприкінці 20-х років існували в усіх великих селах України⁹⁴.

Помітне місце серед спеціалізованої кооперації займала птахівнича, що в 1929 р. нараховувала 671 низове товариство, котрі об'єднували 160,2 тис. членів, або 3,5 % наявних селянських господарств. Садовогородньо-виноградна кооперація восени 1929 р. налічувала 998 товариств і 124,3 тис. членів або 2,7 % селянських дворів. Спеціалізована кооперація з технічних культур (хміль, махорка тощо, окрім цукрового буряку) восени 1929 р. об'єднувала 105 низових товариств, де нараховувалося 22,5 тис. членів (0,5 %

селянських господарств)⁹⁵. Вищеназвані спеціалізовані спілки наприкінці 20-х років контролювали збут 93 % товарної продукції махорки, 100 % м'яти та рацини, 100 % хмелю, 79 % прядива, 50 % картоплі, 58 % яєць тощо⁹⁶. Сільськогосподарська кооперація впливала на розвиток цих галузей селянського господарства, організувавши 3 птахо-яєчні комбінати, 32 інкубатори, 1 крохмальний завод, 6 винзаводів, 10 сушарень, 2 великі овочесховища, 1 елеватор, 12 хмилесушарень тощо⁹⁷.

Загалом, за даними «Сільського господаря», кооперація охоплювала в 1925/26 р. 20 % товарних лишків продукції селянських господарств, у 1926/27 р. — 22 %, у 1927/28 р. — 37,3 %, у 1928/29 р. — 48,6 %⁹⁸.

Товарообіг сільськогосподарської кооперації в Україні в обсязі всього товарообміну республіки складав у 1925/26 р. — 11 %, у 1926/27 р. — 11,7 %, у 1927/28 р. — 16,8 %⁹⁹.

В організації збуту сільськогосподарської продукції кооперація з другої половини 20-х років все ширше почала застосовувати контрактаційні угоди, котрі дозволяли контролювати і регулювати сільськогосподарське виробництво. Найчастіше угода підписувалася з земельною громадою, що сама перетворювалася в організацію кооперативного типу, і передбачала обов'язки останньої по виробництву і здаванню певної продукції за заздалегідь встановленими цінами, а також забезпечення селянських господарств громади авансом у вигляді чистосортного насіння, агротехнічної допомоги тощо. Контрактація стала такою формою заготівлі, в якій змикалися процеси кооперування товарообігу і виробництва, здійснювався перехід від простіших до складніших форм громадського об'єднання. Сільськогосподарська кооперація практикувала контрактацію з 1922 р., але особливо вона посилилася з 1928 р. У 1928/29 р. в Україні було законтрактовано 6,8 млн га, або четверта частина всієї площі посівів¹⁰⁰.

Таким чином, кооперація в доколгоспному селі стала важливим чинником розвитку селянського господарства. Різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено до половини селянських господарств республіки. Умови дрібного товарного виробництва змушували селян кооперуватися в різних сферах господарської діяльності. Кооперація могла б

стати надійною противагою монополії державних структур, дієвою підмогою сільськогосподарського виробництва, рівня життя селянства. На жаль, насильницька колективізація обірвала цей життєдайний процес.

1.4. Державне регулювання розвитку селянського господарства

Неп, розвиток кооперації на селі розвинули самодіяльність і господарську ініціативу селян. Разом з тим радянська держава не збиралася стояти осторонь соціально-економічних процесів, що відбувалися у селянському господарстві, вона серйозно регулювала їх перебіг.

З господарської точки зору країні потрібно було передусім подолати кризу в селянському господарстві, відбудувати його. Виконання цього завдання ускладнювалось необхідністю переборювати наслідки посухи 1921 р. і пізніших неуродів. Слідом за цим необхідно було здійснити комплекс заходів з реконструкції сільського господарства. Одночасно політика радянської влади на селі була підпорядкована тому, щоб підтримати всіма засобами соціалістичну лінію розвитку і залежно від обставин на різних етапах непу по-різному обмежувати капіталістичну тенденцію розвитку селянського господарства.

У 1921 р. засуха в Україні вразила майже весь степовий регіон, 44,2 % території республіки, де проживало 37 % населення¹⁰¹. Виснажене довгими роками війни, розрухою і продрозкладкою, без страхових запасів селянське господарство виявилось безпорадним перед стихією. Як наслідок посівні площі в Степу скоротилися на 40 %¹⁰². Зазнало значних втрат і тваринництво. Так, навесні 1922 р. у степових округах залишилося всього 47,2 % коней, 43,1 % великої рогатої худоби, 55,1 % овець, 18 % свиней¹⁰³. Взимку 1921/22 р. в Україні від голоду страждало до 4 млн. чол.¹⁰⁴, з них померло 235 тис. чол.¹⁰⁵. Отже, першим і невідкладним завданням радянської держави в галузі регулювання селянського господарства була організація допомоги голодуючим районам. Лише потреба в зерні в Степу складала 15 млн пудів¹⁰⁶. Уряд УРСР розпорядився організувати волосні та сільські комісії для надання допомоги голодуючим¹⁰⁷. У квітні 1922 р. ВУЦВК постановив організувати Товари-

ство відбудови і зміцнення сільського господарства України («Село—допомога»). Держава виділила йому 25 млн крб. золотом для придбання посівного зерна за кордоном, закупівлі племінної худоби і реманенту тощо¹⁰⁸. Одночасно держава тримала в полі зору і соціальну сторону відбудови селянського господарства. Влітку 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову про визнання недійсними кабальних угод на хліб, котрі під час голоду селяни заключили з глитаями¹⁰⁹. З метою знайти необхідні для допомоги селянському господарству і ліквідації наслідків голоду кошти ВУЦВК 29 листопада 1922 р. постановив ввести в республіці загальногромадянський податок на 1922/23 господарський рік¹¹⁰.

У 1921/22 р. з державних фондів продпозику отримали 200 тис. селянських господарств, допомогу насінням — 150 тис. з 779 тис., котрі її потребували¹¹¹. Центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду взимку 1921/22 р. годувала на Україні 400 тис. чел., інші організації (Комітет Нансена, АРА тощо) годували 540 тис.¹¹². Насіннєву позику в 1921/22 р. видали в кількості 5,7 млн пудів, у 1922/23 р. — 6,3 млн, у 1923/24 р. — 2,4 млн¹¹³. Весною 1922 р. половина всієї посівної площі степового регіону України була засіяна насінням, яке селяни отримали з державних фондів¹¹⁴. У 1921/22 р. держава виділила 140 трильйонів радзнаків (у цінах 1922 р.) для допомоги селянам степових районів¹¹⁵. На ці кошти було закуплено 300 плугів, 400 борін, 100 сівалок, 20 молотарок, 60 тракторів, сотні голів худоби¹¹⁶. Окрім того, держава відпустила в 1921/22 р. кредит для неврожайних губерній. На ці гроші селяни придбали 12 млн пуд зерна, певну кількість робочої худоби і реманенту¹¹⁷. Спільними зусиллями селян і держави наслідки неурожаю і голоду 1921/22 р. в Україні були подолані до 1923/24 року. Але в 1924 р. неурожай в Україні повторився. Він охопив 12 округів, де розміщувалося 933,1 тис. селянських господарств і проживало 5 млн людей¹¹⁸. РНК УРСР для боротьби з наслідками неурожаю, як і в 1921 р., утворила в 1924 р. Надзвичайну комісію. В неурожайних районах комісія зменшила ставки сільськогосподарського податку і обов'язкового страхування, виділила кредити і надала безповоротну допомогу селянам, розподіляла насіннєву і продовольчу допомогу голодую-

чим¹¹⁹. Для збереження худоби в неврожайних районах уряд під застав худоби виділив селянським господарствам кредит у розмірі 3 млн крб. (у червінцях). Це дозволило взимку 1924/25 р. врятувати 130 тис. голів робочої худоби. Весною 1925 р. держава додатково виділила потерпілим господарствам 2,5 млн крб. для купівлі або найму волів та коней. Для засіву озимого клину уряд виділив селянам з державного фонду восени 1924 р. 1,8 млн пудів зерна, що дало змогу засіяти 50 % площ, що постраждали від засухи¹²⁰. Восени 1925 р. селянам, що постраждали від нещороду 1924 р., видали додатково допомогу озимим насінням (1,8 млн пудів) і весною 1926 р. ярим насінням (0,6 млн пудів)¹²¹. Зерноочисними машинами, що знаходилися в розпорядженні земорганів і кооперації, в 1924/25 р. було очищено 10 млн пудів посівного зерна (15 % від загалу), протравлено від шкідників до 15 млн пудів¹²².

У 1925 р. частковий недорід охопив південно-західний регіон України, площею 208 тис. десятин. Державна допомога потерпілим господарствам складала 3,1 млн пудів насінням і 3,9 млн крб. Це дало змогу селянам засіяти 150 тис. ріллі і зберегти худобу¹²³. Всього за 1921—1925 рр. селяни отримали з державних фондів 30,7 млн пудів зерна на посів і для харчових потреб¹²⁴.

У 1927 р. недорід знову охопив значну площу степових округів. Для подолання наслідків цього нещороду уряд виділив восени 1927 р. 3,3 млн пудів зерна, 2 млн крб¹²⁵.

Взимку 1927/28 р. вимерзли озимі посіви на площі 4 млн дес., постраждали 732 тис. селянських господарств. Уряд з державних фондів видав допомогу: 13,8 млн пудів зерна і кредитів на суму 22,9 млн крб¹²⁶. Взимку 1928/29 р. озимина знову загинула на значних площах. Тому весною 1929 р. селянам виділили насіннєву допомогу в розмірі 10,4 млн пудів зменшили оподаткування та обов'язкові страхові збори на 19,6 млн крб¹²⁷.

Таким чином, протягом 20-х років держава надавала селянському господарству допомогу у ліквідації наслідків нещородів. Але ці заходи не могли запобігти причинам появи нещородів у майбутньому. Потрібні були радикальні заходи, здійснення яких

унеможливило б повторення подібних стихійних лих у майбутньому.

22 травня 1922 р. сесія ВУЦВК прийняла план заходів по відбудові сільського господарства республіки¹²⁸. У вступі відмічалось, що відбудова сільськогосподарського виробництва і його наступний розвиток можливі, якщо будуть приведені в оптимальне співвідношення між собою основні елементи селянського господарства: земельна територія, капітали і праця; раціоналізована агротехніка і організований ринок. У цьому напрямі і були розроблені відповідні заходи. Для стабілізації землекористування сесія ВУЦВК визнала якнайшвидше прийняти в Україні нові закони про землекористування і землеустрій. Це було виконано в тому ж році прийняттям Земельного Кодексу. Для запобігання катастрофічних наслідків засух сесія постановила відновити страховий насінницький фонд у степових селах. До революції у селян цього регіону України завжди був недоторканий запас зерна на випадок засухи. Під час війни і в ході продрозкладки ці запаси були ліквідовані. Саме відсутність страхових запасів під час неурожаю і призвели до голоду 1921/22 р. і величезного недосіву 1922 р. План ВУЦВК передбачав створити страховий насінницький фонд у розмірі 15 млн пудів, тобто страхував селянське господарство на випадок такого неурожаю, як у 1921 році. Було підраховано, що для відновлення поголів'я коней у Степу потрібно ввезти в регіон 900 тис. голів. Для цього необхідно вкласти в галузь 54 млн крб. золотом (за цінами 1913 р.). Без державної допомоги селяни власними зусиллями змогли б відновити довоєнне кінське поголів'я лише через 10—12 років. Тому сесія запропонувала уряду два шляхи вирішення цієї потреби: виділити 1,5 млн крб. золотом і підписати угоду з кооперацією на збір коштів у населення для закупки коней. Держава зобов'язалась відкрити мережу кінних ярмарок, встановити пільгові транспортні тарифи для перевезення робочої худоби в степові райони, організувати злучні пункти, закупивши для цього 6 тис. племінних тварин, надати лугові ділянки на пільгових умовах з державних земельних фондів для утримання племінних тварин із злучних пунктів, сприяти кредитом в організації кооперативних товариств для вирощування молодняку, зобов'язати земельні громади організувати на кошти

зацікавленого селянства злучні пункти. Для насичення господарств знаряддями праці потрібно було 300 млн крб. золотом (за цінами 1913 р.). Передбачалося при посередництві товариств «Село—техніка» і «Село—допомога» та сільськогосподарської кооперації придбати частину необхідного реманенту за кордоном і передати його в першу чергу потерпілим від недороду селянським господарствам у Степу на умовах пільгового кредиту. Одночасно сесія ВУЦВК висловила за передачу заводів сільськогосподарського машинобудування в Україні максимуму наявної сировини, продовольчих пайків для робітників, необхідних обігових капіталів з метою негайного відновлення їх роботи. Для розсмоктування аграрного перенесення, особливо на Правобережжі, передбачалося організувати переселення селян за державний кошт в багатоземельні степові райони. З метою стимулювання розвитку просапних культур сесія ВУЦВК постановила питання про збільшення державних закупівельних цін на ці культури.

Таким чином, план, прийнятий сесією ВУЦВК 24 травня 1922 р., передбачав серйозну державну допомогу селянському господарству у відбудові та реорганізації сільськогосподарського виробництва. VII Всеукраїнський з'їзд Рад (грудень 1922 р.) схвалив цей план і постановив впровадити його в життя¹²⁹.

Найважливішим заходом на шляху поглиблення непу після смерті В. І. Леніна був новий курс, розроблений жовтневим (1924 р.) і квітневим (1925 р.) пленумами ЦК РКП(б), який дістав підтримку на XIV Всеросійській партконференції в квітні 1925 р. та на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні того ж року. Суть нового курсу точно передавав модний у 1925 р. лозунг: «Обличчям до села!». Новий курс був націлений на використання економічних важелів і способів у регулюванні розвитку сільського господарства, стимулювання кооперації, усунення адміністративних перепон на шляху всебічного розвитку селянського господарства, піднесення його виробничих можливостей і збільшення товарності на основі матеріальної зацікавленості селян-виробників¹³⁰. Ідеї нового курсу були покладені в основу постанови III з'їзду Рад СРСР від 20 травня 1925 р. про заходи піднесення і зміцнення селянського господарства. Постанова підкреслювала, що інтереси всього народного господарства

країни вимагали поряд із поступовим розвитком промисловості прийняти всі необхідні заходи для якнайшвидшого зміцнення і піднесення всієї маси селянських господарств. З цією метою з'їзд вважав за необхідне відмінити низку обмежень, що затримували розвиток сільського господарства, і доповнити діюче законодавство низкою заходів, які сприяли б піднесенню аграрного сектора економіки. З'їзд засудив будь-які адміністративні заходи проти зростаючої заможної верхівки села, визнав за необхідне підтримати трудове селянське господарство. З'їзд підкреслив, що кооперативне об'єднання селянства — єдиний шлях піднесення їх господарств, позбавлення експлуатації з боку глитаїв-лихварів та посередників і залучення селян до справи будівництва соціалізму. Тому першим і головним завданням радянської влади на найближчий період з'їзд визнав допомогу кооперованому трудящому селянству. Одночасно з'їзд постановив: зменшити єдиний сільськогосподарський податок; заборонити всі незаконні додаткові місцеві побори з селян; закінчити землеустрій у головних районах країни за 10 років, включаючи безплатне землевлаштування бідняцьких господарств; передати селянам малоземельних районів частину земель з держфонду і держлісфонду; строго дотримуватися права вільного вибору форм землекористування, одночасно стимулюючи форми, які більш сприятливі для розвитку механізації і кооперування сільського господарства; збільшити термін оренди; полегшити найм батраків; здійснити заходи по відновленню поголів'я коней на протязі 5 років; обновити і поповнити реманент; посилити постачання в селянське господарство складних машин і сортового насіння; продовжувати політику зниження цін на промислові товари для села і забезпечити для селян реалізацію їх продукції за цінами, що дозволили б покривати видатки і давали б можливість розвитку та зміцнення господарств; всіляко сприяти розбудові підприємств з переробки сільськогосподарської сировини; проводити планомірні заходи щодо відбудови та розвитку сільського господарства в засушливих районах; посилити роботу в справі переселення селян¹³¹ на вільні землі; розширити розмір доступного кредиту для селян¹³². У зв'язку з проведенням у життя нового курсу були внесені відповідні поправки до Земельного кодексу УРСР¹³³. В Україні

прийнято нові правила відносно застосування найманої праці в селянському господарстві, передано селянам частину держлісфонду та земель місцевого значення¹³⁴.

Відбудова і реконструкція сільського господарства потребувала значних капіталовкладень. На жаль, вичерпані дані про загальну суму коштів, вкладених у сільське господарство республіки в період непу, відсутні. До 1924 р. через несталий курс радзнаку цифрові дані, що зустрічаються у джерелах, неможливо порівняти з пізнішими даними. Тільки з 1924/25 р. є порівняльні дані Наркомзему УРСР (див. табл. 4), згідно з якими у 1924/25—1926/27 рр., тобто коли втілювалися у життя принципи нового курсу, капіталовкладення в сільське господарство невпинно зростали і за три роки збільшилися в 1,9 раз. Зокрема, державні капіталовкладення зросли з 55,6 млн до 120,2 млн крб., або в 2,2 рази. Як капіталовкладення розподілялися по галузях, видно на прикладі 1927/28 р.: 40,7 % коштів було виділено рільництву, включаючи витрати і на землеустрій, 24,6 % витратили на реманент; 12,9 % — на робочу худобу; 11,1 % — на продуктивне тваринництво; 6,2 % — на розвиток сільськогосподарської переробної промисловості; 4,5 % — на сільське будівництво¹³⁵.

На виділені кошти до 1 січня 1929 р. було землевпоряджено 9751,5 тис. дес. селянських земель (29 % від загальної площі), а до 1 січня 1930 р. — 14121 тис. дес., або 42 %. Держава оплатила 50 % вартості землевпорядних робіт¹³⁶. При цьому, понад 80 % землевпорядкованих під час непу селянських земель припадало на 1925—1927 рр., коли здійснювався новий курс у сільському господарстві¹³⁷.

Одночасно із землеустроєм розгорталося переселення селян на вільні землі. За підрахунками Держплану України у сільському господарстві республіки на середину 20-х років нарахувалося до 5 млн «лишніх» людей. Особливо страждало від аграрного перенаселення Правобережжя. Держава з 1924/25 р. організувала перенесення селян на колонізаційні фонди Півдня України і за межі республіки. Переселенці отримали кредити в сумі 6,2 млн крб., що дало змогу в 1924/25 — 1928/29 рр. переселити 103,2 тис. селян, або 30,5 тис. господарств; 25,3 % переселенців

осіло на Півдні України, решта виїхала за межі республіки¹³⁸.

Одночасно з переселенням проводилось за допомогою державних кредитів розселення великих сіл на виселки з метою знищення далекоземелля. До 1927/28 р. було розселено 53 тис. дворів з 750 сіл і утворено 1900 виселків на площі 350 тис. дес. Бідняки і середняки становили 95 % розселенців¹³⁹.

Вирощуванню добірного насіння відводилась найголовніша роль у справі відбудови і розвитку сільського господарства. Тому держава звільняла селян, що займалися насінництвом, від сплати сільгосподатку¹⁴⁰. Увага до насінницької справи принесла свої плоди: у 1924/25 р. сортовим насінням було засіяно 2 % селянської ріллі, у 1926/27 р. — 5,5 %, а в 1928/29 р. — 10 %¹⁴¹. Отже, з року в рік ця площа збільшувалася.

Серед державних заходів, спрямованих на збільшення врожайності та гуртової продукції рослинництва, окрім організації насінницької справи важливе значення мала боротьба з шкідниками, очищення і протравлювання насіння. Так, боротьбу з шкідниками сільського господарства в 1928/29 р. проведено на площі 2 млн дес., у 1929 р. очищено 50 % посівного матеріалу і протравлено 29 % усього насіння¹⁴².

Держава організувала агрономічне обслуговування селянських господарств. Уже в 1922/23 р. агроперсонал земельних органів в Україні налічував 1067 спеціалістів. Кожний округ було поділено на агрорайони, у кожному агрорайоні діяла група спеціалістів сільського господарства — агроном, зоотехнік, садівник тощо¹⁴³. У 1927/28 р. у сільському господарстві республіки працювало вже 1666 спеціалістів. Один такий спеціаліст припадав на 2,8 тис. селянських господарств, або на 20,6 тис. дес. сільгоспугідь. У 1926/27 р. вони провели 37,1 тис. бесід і лекцій, 1,2 тис. екскурсій, 0,76 тис. сільськогосподарських виставок, організували 2,74 тис. сільськогосподарських курсів тощо¹⁴⁴.

У 20-х роках щорічно в Україні земельні органи проводили конкурс серед колективів сільського господарства за рахунок однопроцентного відрахування від сільгосподатку. Найкраще був організований конкурс у 1925 р., премії отримали 878 земельних громад, 123 кооперативи, 458 колективних господарств.

1000 одноосібників. Сума виданих премій складала 775 тис. крб. (у цінах 1925 р.). Основну частину премій витрачено на придбання тракторів та іншої техніки, племінної худоби, організацію сільськогосподарських переробних підприємств, на проведення землеустрою і меліорації¹⁴⁵.

У 20-х роках, завдяки державним кредитам, на селянських землях України вперше застосували мінеральні добрива. Зокрема, в 1925 р. ними забезпечили 10,5 % селянських посівів цукрового буряка, в 1927 р. — 45 %, у 1929 р. — 65 %¹⁴⁶. Звичайно, наявних міндобрив було недостатньо. Так, у 1928 р. на 1 дес. посіву в Україні пересічно припадало по 4 кг міндобрив, а в Німеччині — по 262,4 кг¹⁴⁷. Та все ж застосування штучних добрив у сільському господарстві України можна вважати започаткованим.

У ході відбудови сільського господарства в Україні була відновлена мережа державних та кооперативних племрозплідників. Зокрема, наприкінці 1926 р. діяло 13 державних кінних заводів, 180 кооперативних кінних племрозплідників, де нараховувалося 16,9 тис. голів коней; 87 племрозплідників великої рогатої худоби, де налічувалось 7,4 тис. голів племінної худоби; 437 племрозплідників із 4,3 тис. голів свиней; 8 племрозплідників овець із 4,1 тис. голів. Окрім того, в 1926/27 р. діяло 6,5 тис. злучних пунктів для коней, 5,1 тис. для корів, 3 тис. для свиней і 2 тис. для овець. У господарському 1926/27 році в Україні діяла 1091 ветеринарна дільниця, що забезпечило надання допомоги 4,1 млн голів худоби, проведення ефективної боротьби з пошестями¹⁴⁸.

Важливе значення для зростання товарного селянського господарства мав розвиток переробної сільськогосподарської промисловості, передусім цукрової, тютюнової, олійної галузей. У роки, коли здійснювався новий курс у сільському господарстві, тобто з 1924/25 до 1927/28 р., виробництво цукру в Україні збільшилося з 38,5 млн пудів до 93,8 млн, тобто в 2,4 рази; виробництво соняшникової олії зросло з 1,3 млн пудів до 4,42 млн, тобто в 1,9 рази; тютюну з 1,2 млн ящиків до 2 млн, тобто в 1,7 рази¹⁴⁹. Наголосимо, що цих вражаючих темпів росту досягнуто при незначних капіталовкладеннях у переробну промисловість. Дефіциту на ці продукти в Україні в 1925—1927 рр. не відчувалося.

Особливо радянська держава звертала увагу на допомогу незаможним господарствам. Безповоротна допомога, що складалася з пільг по сільгосподатку, держстрахуванню, відпуску лісоматеріалів, бюджетних асигнувань на землеустрій, становила в 1926/27 р. 9,4 млн крб., у 1927/28 р. — 19,9 млн і в 1928/29 р. — 20,1 млн. Поворотна допомога держави незаможним господарствам, що складалася з асигнувань республіканського і місцевих фондів бідноти, фондів боротьби з посухою, переселення, чистосортного насіння, кооперування, банківських кредитів, становила в 1926/27 р. 50,7 млн крб., у 1927/28 р. — 71,2 млн і в 1928/29 р. — 92,1 млн¹⁵⁰.

Разом з тим необхідно відзначити, що незважаючи на значні досягнення у відбудові і реконструкції сільського господарства, наявних капіталовкладень у цю галузь економіки було явно недостатньо. Так, кошторис Наркомзему УРСР у 1921/22 р. складав ледве 2,68 % від загального бюджету УРСР¹⁵¹. Як зазначалося з цього приводу в звіті фінансово-облікового управління Наркомзему «така частка для УРСР, де сільське господарство є базою всього народного господарства, мізерна»¹⁵². Капіталовкладення в сільське господарство порівняно з капіталовкладеннями в промисловість були незначними. Якщо їх порівняти з основними фондами сільського господарства, то вони дають такі відсотки: в 1925/26 р. — 5,1 %, у 1926/27 р. — 6,2 %, у 1927/28 р. — 4,6 %. Для порівняння у промисловості ті ж показники становили: 17 %, 20 %, 21 %. Капіталовкладення в сільське господарство забезпечувало лише амортизацію основних капіталів і не забезпечувало розширення виробництва¹⁵³. Для успішного здійснення намічених заходів щодо реконструкції сільського господарства потрібні були додаткові асигнування. Але з 1927 р., тобто після фактичної відмови від нового курсу і в умовах удушшення непу, почалося скорочення капіталовкладень у сільське господарство: 279,9 млн крб. у 1927/28 р. і 210,1 млн у 1928/29 р. Відбувався і помітний перерозподіл державних коштів на користь колективного сектора сільського господарства, для потреб якого держава виділила 13,5 % наявних коштів у 1926/27 р., 19,5 % — у 1927/28 р. і 50,9 % — у 1928/29 р.¹⁵⁴. Згадаємо, що колективні господарства України за станом на 1 жовтня 1928 р. охоплювали ледве 1,3 %

селянських господарств, а на 1 квітня 1929 р. — 5.5 %, і стане зрозумілим, що за такого розподілу коштів у сільському господарстві ні про яке розширення виробництва в індивідуальному селянському господарстві не могло бути й мови. У перерахунку на одне селянське господарство державні капіталовкладення в колективний сектор у сотні разів перевищували вкладення в індивідуальний і з року в рік цей розрив збільшувався. Звичайно, така практика вела до застійних явищ в індивідуальному секторі економіки села.

Таким чином, протягом 20-х років спостерігався процес поступового посилення державного регулювання розвитку селянського господарства. Держава надала значну допомогу селянам у подоланні наслідків нещодавніх, була вироблена і впроваджувалася у життя система регулюючих заходів по стимулюванню прогресивного розвитку сільського господарства (землепорядження, переселення і розселення, постачання сортовим насінням, очистка зерна, створення агрорайонів, агропропаганда, початок застосування штучних добрив, створення племрозплідників, ветеринарний захист, промислова переробка сільськогосподарської сировини тощо). Всіляку підтримку від держави отримувала соціалістична лінія в господарському розвитку села, з року в рік збільшувалася різноманітна допомога незаможному селянству. Але наявних капіталовкладень у сільське господарство було недостатньо, а з 1927/28 р. і ці кошти почали скорочувати. Вони не забезпечували розширеного виробництва в індивідуальному селянському господарстві.

1.5. Задуснення непу

Аналіз економічної політики Радянської влади в 20-х роках свідчить про наявність з самого початку здійснення непу двох шляхів розвитку економіки.

Перший, що спирався на досвід воєнного комунізму, передбачав головну лінію розвитку в переході від капіталістичної економіки до адміністративно-командної, державної, виключаючи будь-яку багатокладність, будь-яку самостійність підприємств, відкидаючи госпрозрахунок і еквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством, між містом і селом. На цьому шляху передбачалося провести суціль-

ну колективізацію. Тому прибічники тоталітарної системи розглядали неп як тимчасовий тактичний хід партії. На IX Всеросійському з'їзді Рад 23 грудня 1921 р. В. І. Ленін про неп заявляв так: «...Цю політику ми проводимо всерйоз і надовго, але, звичайно, як правильно вже відзначено, не назавжди. Вона викликана нашим станом злиднів та розорення і величезним ослабленням нашої великої промисловості»¹⁵⁵. Та вже 27 березня 1922 р. на XI з'їзді РКП(б), до речі на останньому, де йому довелося бути присутнім, В. І. Ленін заявив відносно непу: «Ми рік відступали. Ми повинні тепер сказати від імені партії: досить! Та межа, яка відступом ставилася, досягнута»¹⁵⁶. «З Росії непівської буде Росія соціалістична» — так закінчив В. І. Ленін свою останню в житті промову 20 листопада 1922 року¹⁵⁷. Таким чином, як зрозуміло з цих слів, і В. І. Ленін розглядав неп як щось тимчасове, не постійне.

Але був і другий шлях розвитку країни, що передбачав багатоукладність економіки, поєднання громадських, державних і приватних інтересів, господарську самостійність і господарський розрахунок підприємств, всебічний розвиток різних форм кооперації, націлення економіки на дійсні, а не вигадані потреби суспільства, людини. Але більшість членів партії, за винятком групи М. І. Бухаріна, схилилася до першого шляху. Продовжувала діяти і II Програма партії, яку приймали в 1919 р. у розпал воєнного комунізму, і вона була націлена на здійснення соціалістичного будівництва першим шляхом. Більшовики були переконані на необхідність політики, спрямованої на побудову неринкової економіки. Політика, орієнтована на ринок, вважалася невідповідною принципам соціалізму¹⁵⁸. Масова опора для противників непу була і в українському доколгоспному селі. Так, збереження комнезамів в Україні і особливо надання їм державних функцій у 1921—1925 рр., спрацьовувало не на користь непу. «Неп наштовхнувся на глухий опір комнезамів, які з великою неохотою зживають навички і методи розділізму, що панували в українському селі в 1920—1921 рр.» — говорив у 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський¹⁵⁹. Причину цього опору видно з іншого джерела — доповіді Лебединського повітового комітету КП(б)У Харківської губернії за 1921 р.: «Незможне селянство скаржитися, що

йому в останній час не дозволяють тиснути на куркуля»¹⁶⁰. У резолюції VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.) «Про партійне будівництво» жорстко йдеться про селянський ухил, що буцімто спостерігався в частині сільських парторганізацій під впливом непу і засмічення осередків, як вважала конференція, не-комуністичним елементом. З цими проявами конференція постановила повести енергійну боротьбу, а комуністам-селянам, які вели своє господарство, «з метою найшвидшого зживання властивого селянству індивідуалізму і оформлення комуністичної психології» взяти курс на колективне ведення господарства¹⁶¹. Членів партії більше цікавило питання, якби не «перенепитися» і не «обрости», ніж питання, як поглибити неп¹⁶². У 1925 р. ЦК КП(б)У провів обстеження сільських партійних організацій. Виявилось, що 45 % сільських комуністів вели господарство так, що це підривало їх авторитет у селян¹⁶³. Що ж це були за господарі? На IX Харківській губпартконференції делегат Бабиш теж зацікавився цим питанням: «Що уявляють з себе сільські комуністи? Вони є сільським люмпен-пролетаріатом. Вони неавторитетні серед селян як господарі»¹⁶⁴. Такі комуністи не мали необхідної підготовки, навиків, досвіду, освіти, хисту керувати радянськими, господарськими, кооперативними органами на селі, але очолювали їх в силу своєї партійності. Вони могли бути лише слухняними виконавцями вказівок зверху, оскільки їх становище як керівників повністю залежало від прихильності верхів. Отже, це були майбутні сталінські «солдати партії», здатні виконати будь-які вказівки «вождя народів».

Перехід до непу не супроводжувався демократизацією суспільно-політичного життя в країні. Радянська влада, відкривши можливість з переходом до непу економічного розвитку різним формам господарювання, не здійснила необхідних політичних перетворень. Навпаки, фактична влада однієї партії посилювалася, продовжував активно діяти репресивний апарат. У 1921—1922 рр. відбулися перші показові політичні процеси, зазнали переслідувань представники інтелігенції. В. І. Ленін у листі до Д. І. Курського 20 лютого 1922 р. наполягав на посиленні репресій, «карати нещадно, аж до розстрілу і швидко за зловживання новою економічною політикою»¹⁶⁵. Він закликав

не пристосовуватись до загальноприйнятих норм цивільного права, а «виробляти нове цивільне право, нове ставлення до «приватних» договорів» і т. п. Ми нічого «приватного» не визнаємо... Ми допускаємо капіталізм тільки державний, а держава, це — ми... Звідси — розширити застосування державного втручання у «приватноправові» відносини, розширити право держави скасовувати «приватні «договори», застосовувати не звід законів римського права до цивільних правовідносин, а революційну правосвідомість¹⁶⁶. Таким чином, як би там не трактувати ці слова, але треба погодитися, що нова економічна обстановка в країні не отримала належного правового захисту, якщо влада могла керуватися «революційною правосвідомістю». І дуже швидко прибічники адміністративно-командних методів цим скористалися. Вже XII конференція РКП(б) (серпень 1922 р.) у резолюції «Про антирадянські партії і течії» відзначивши, що початок непу викликав надію на капітуляцію РКН і встановлення демократичної коаліційної влади, твердо відмітила, що ці сподівання ілюзорні¹⁶⁷. Конференція вважала, що партія повинна позбавити антирадянські групи, куди були віднесені всі, окрім більшовицької, партії і групи будь-якого впливу і тим у корені знищити можливу опору їх існування в кооперації, школі, пресі і т. п.¹⁶⁸. Окрім агітаційно-пропагандистських заходів конференція допускала і застосування репресій¹⁶⁹. Цілком зрозуміло, що на місцях це відкривало практично безмежні можливості для порушення законності¹⁷⁰.

З кінця 1924 — початку 1925 р. у країні почалося здійснення нового курсу, що передбачав рішучу відмову від воєнно-комуністичних методів керівництва на селі. Успіх цього курсу багато в чому залежав від ставлення до нього місцевого партійно-радянського апарату. Масове джерело — обстеження комнезамів комісією ЦК КП(б)У в травні — червні 1925 р. — свідчить про вороже ставлення більшості керівників комнезамів і сільських комуністів до нового курсу. Їх дратувало помітне господарське піднесення сільських трудівників, активність селян під час кампанії пожвавлення Рад, адже це підривало монополію комнезамів на владу на селі. Обстеження свідчить, що більшість сільських керівників залишалися прибічниками командно-адміністративних методів управлін-

ня¹⁷¹. У селі Андріївка Софіївського району Запорізької округи «члени КНС відносяться до нової селянської політики скептично: зараз середняк в ходу, а ми так собі... Партийці, по всім ознакам, слабо розуміють нову політику партії на селі. Один з них признавався, що його всього перевертало всередині, коли він читав доповідь Бухаріна на III Всесоюзному з'їзді Рад»¹⁷². У селі Левків Крижипільського району Тульчинської округи «відношення старого незаможницького активу до політики партії приховано вороже — старі активісти не можуть відмовитися від політики воєнного комунізму»¹⁷³. Так, у селі Вертіївка Ніжинської округи «інерція старої політики КНС настільки сильна, що комітет і досі продовжує її проводити»¹⁷⁴. У чому ж причина, що комнезамівці, сільські комуністи у більшості випадків відкидали перспективу розвитку села у руслі нового курсу? «Наші сільські комуністи, — відмічається в матеріалах IX Харківської губпартконференції (1925 р.), — обезселялися, вони не ті господарі, котрі були б зразковими. Ось де корінь зла. Наші сільські комуністи корінням зв'язані з незаможниками. Ось чому вони так незадоволені проведенням лозунгу «обличчям до села». Часто-густо наші комуністи закидали господарство, опролетаризувалися, а коли вони на виборах у Ради проваливалися і не мали на що жити, то вони мимоволі починали висловлювати незадоволення лозунгом «обличчям до села»»¹⁷⁵. Як відмічали в подібній ситуації з Одеської округи (1925 р.), «комнезами, що звикли займати «командні висоти» на селі, ніяк не можуть змиритися з тим, що значну частину впливу необхідно віддати середнякам». Звідси, продовжує джерело, «нерозуміння деякою частиною сільської парторганізації наших завдань на селі, думка багатьох сільських партійців, що дядькові надто рано дали волю, що партія взяла куркульський ухил». Звідси і «відношення нашої сільської парторганізації до зросту кожного окремого селянського господарства. Ми сурмимо на всіх перехрестях про необхідність підносити добробут села, виробничих сил селянського господарства, директиви партії вказують, що шлях соціалістичного будівництва в нашій країні лежить через посилення товарообігу з селом, а до цієї пори ми скрізь поголовно стикаємося у середовищі сільських комуністів з прирівнюванням всякого економічно міцніючого се-

лянина до куркуля. Звідси впливає і відношення до таких селян... Як результат, селянин боїться хату покрити залізом, а реманент купує таємно від комуністів»¹⁷⁶. «Радянська влада вважає всякого дбайливого господаря куркулем, чим убивається ініціатива підносити своє господарство» — сумно констатував добре йому знайому практику сільської влади селянин Орловський на Баранівській безпартійній селянській конференції Волинської округи в 1925 році¹⁷⁷.

Отже, на селі був міцний прошарок людей кровно зацікавлених у збереженні адміністративно-командних методів керівництва, оскільки лише за таких обставин вони могли втриматися при владі і зберегти відповідні привілеї. Вони і були опорою Сталіна. Адепти воєнно-комуністичної, командно-адміністративної системи господарювання ні в що не ставили основні принципи нормального розвитку сільського господарства: принцип свободи господарської ініціативи і діяльності, максимально можливого врахування приватних інтересів селянського господарства, принцип правової гарантії господарської діяльності селянина, принцип розумного оподаткування і принцип справедливого співвідношення цін на сільськогосподарську і промислову продукцію.

Першу значну спробу порушити нормальний розвиток сільського господарства після переходу до непу прибічники адміністративно-командної системи вчинили в 1923 році. Кризова ситуація того року виникла з причини порушення закону вартості у практиці ціноутворення. Користуючись монопольним становищем державної промисловості на ринку, керівники ВРНГ адміністративним шляхом різко підвищили ціни на промислові товари, штучно утворили «ножиці цін». Співвідношення між вартістю сільськогосподарської і промислової продукції за час від 1 січня до 1 листопада 1923 р. змінилися від 1:1,7 до 1:3,1. Так, і пуд жита 1 січня 1923 р. коштував 1,5 аршина ситцю, а 1 вересня лише 0,5 аршина і «розтулення ножиць» продовжувало швидко збільшуватися¹⁷⁸. Внаслідок таких шахрайських операцій селянське господарство, сповіщали з Полтавщини, не може відбуватися, купувати і ремонтувати сільськогосподарський реманент¹⁷⁹. «Купівельна спроможність селянського господарства знизилася, набуття реманенту на ринку для селян стає неможливим» — скаржили-

ся з Харківщини¹⁸⁰. «Купив хомут — коняка не повезе» — гірко жартував один делегат Сумського окружного з'їзду Рад (1923 р.), тобто вартість хомута дорівнювала возу хліба¹⁸¹. Селянин Колісниченко з Київщини 12 квітня 1924 р. на сесії ВУЦВК заявив: Уряду необхідно звернути увагу на цінову політику, бо «змичка міста з селом, коли сорочка коштує 20 пудів хліба, а чоботи 40 пудів, обертається в посмичку, як каже дядько. І це уряд повинен зжити, а інакше ми і думати не повинні про підняття сільського господарства»¹⁸². З Луганської округи сповіщали: «Селяни майже припинили підвіз продуктів на базар у зв'язку із значним знеціненням їх товарів на ринку»¹⁸³.

Отже, вольове підвищення цін на промислові товари викликало кризу збуту і загальмувало відбудову сільського господарства. Це було цілком ясно простому селянину з Київщини, чому ж подібну акцію допустило керівництво країни? Справа тут в двох різних підходах до управління народним господарством. Ще в 1922 р., коли постала потреба у підвищенні ефективності державної промисловості, була висунута ідея процентного відрахування з капіталів госпрозрахункових державних трестів у держбюджет. Цей захід змусив би керівників промислових підприємств дбати про ефективність використання фондів і ресурсів, оскільки в противному разі їм загрожувало б банкрутство. Одночасно процентний збір з капіталів допоміг би створити фінансовий фонд розвитку державної промисловості. Але ці ідеї не були враховані, коли 10 квітня 1923 р. Раднарком затвердив положення про трести. Противники поглиблення непу блокували економічні методи управління промисловістю і вони не набули вирішального значення. Державна промисловість запрацювала без запровадження проценту на капітал, що негайно позначилося на її ефективності, адже відпала потреба добиватися прибутку в певному проценті до використаних ресурсів. Якщо ж за таких умов господарювання підприємствам загрожувало розорення, то держбюджет приймав збитки на себе. Процентний збір з капіталів змусив би керівників промисловості дбати про раціональне використання ресурсів, але при цьому зникла б потреба командувати з боку керівних інстанцій. А цього прибічники тоталітарної системи ніяк допустити не мог-

ли, адже тоді вони були б непотрібні. Жодного разу не було застосовано на практиці вимогу: госпрозрахункові трести цілком відповідають за беззбитковість виробництва, а збанкрутілі підприємства підлягають ліквідації. Всі збиткові заводи та фабрики підтримувалися «на плаву» за допомогою дотацій з боку держбюджету. Отже, негайно постала проблема коштів. Запровадження продажу горілки з 1923 р. і паперово-грошова емісія, яка посилилася з середини 20-х років, що і привело до втрати конвертованості карбованця, все ж не покривали дефіциту держбюджету. Тому і спробували використати механізм «регулювання» цін на промислову продукцію: після націоналізації держава виступала на ринку промтоварів монополістом і мала можливість підвищувати ціни. Але в 1923 р. ціни були підняті настільки, що товари стали недоступні селянам. Це і призвело до кризи збуту. Довелося з 1924 р. ціни дещо знизити. Та «ножиці» так і не були ніколи стулені, селянське господарство стало донором для тоталітарної системи¹⁸⁴.

Навесні 1925 р., у руслі нового курсу, прийнято рішення, що повинні були забезпечити політичні і економічні передумови для піднесення сільського господарства. Зокрема, планували розширити експорт сільськогосподарської продукції і за виручені кошти придбати необхідне устаткування для промисловості. Але план хлібозаготівель, визначений на 1925/26 р. у розмірі 250 млн пудів, не був виконаний. Усього вдалося заготовити 170 млн. Причина — різкий розрив між ціною на хліб на ринку і заготівельними цінами держави¹⁸⁵. Цікаво, що керівники «нової опозиції» — Г. Є. Зінов'єв та Л. Б. Каменєв — звинуватили у провалі господарських планів куркулів, які буцімто не бажали продавати хліб пролетарській державі. Точнісінько таку ж аргументацію використав через два роки Й. В. Сталін, коли штовхнув країну на шлях надзвичайних заходів у сільському господарстві. А насправді справа тут полягала в тому, що державні лімітовані ціни на зерно, введені вперше в Україні восени 1922 р.¹⁸⁶, ніяк не стикувалися з високими цінами на промислові товари. Коштів у держави для збільшення випуску промислових товарів для села було недостатньо, оскільки їх розмір постійно обмежувався нескінченними і все зростаючими капіталовкладеннями у важку промисловість. У 1925/26 р. у краї-

ні на додаток до «ножиць цін» виник ще і дефіцит товарів для села. У цих умовах спроба уряду в 1926/27 р. знизити ціни на промтовари на 10 %, залишаючи майже без змін наявні заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію¹⁸⁷, провалилася. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський змушений був у січні 1927 р. визнати: «У царині зниження цін на товари робота партії і Радянської влади зустрічає великі перепони і тут прямо треба сказати, що похвалитися нічим»¹⁸⁸.

Наприкінці 1927 р. питання хлібозаготівлі з економічного перетворилося на політичне. Проведення індустріалізації вело до все помітнішого скорочення капіталовкладень у сільське господарство, наявної промислової продукції було недостатньо, щоб наситити селянські потреби. Селяни не бажали продавати хліб, не отримуючи взамін необхідні товари. В кон'юнктурному огляді сільського господарства Одеської округи за жовтень 1927 р. зазначено: «Планові заготовлювачі витримують конвенційні ціни... Постачання села фабрикатами недостатнє. Ці обставини стримують заготівлю сільськогосподарської продукції... Між конвенційними цінами... і цінами на зерно — розрив... Розрив зростає... Напружене становище з промтоварами на ринку»¹⁸⁹. У жовтні 1927 р. сесія ВУЦВК обговорювала стан торгівлі в Україні. Стенограма сесії свідчить про різке незадоволення селян низькими цінами на хліб. «Селянин продає хліб за безцінок» — заявив на сесії селянин Цимбалюк з Шепетівської округи¹⁹⁰, «становище з хлібозаготівлями поліпшиться лише тоді, коли буде кращий завіз промтоварів», — вказували делегати¹⁹¹. Але прибічники тоталітарної системи не збиралися шукати виходу з кризи на шляхах нової економічної політики, натомість вони вирішили стати на шлях надзвичайних адміністративних заходів у вилученні хліба в селян. Це означало повернення до методів продрозкладки. Від прихованої ревізії непу, характерної для політики сталіністів у 1923—1927 рр., вони на початку 1928 р. перейшли у відкриту атаку на неп. Проти селян дозволялося застосовувати статтю 107 Карного кодексу про конфіскацію у них лишків хліба, якщо вони відмовляться продати їх по встановленим твердим цінам. Офіційна пропаганда твердила, що вилучають хліб тільки у куркулів і 25 % передають бідноті. Проте існує безліч документів, що свідчать про реквізиції хліба у всіх

верств селян. П. П. Постишев 31 січня 1928 р. на засіданні бюро Харківського окрпарткому жорстко вимагав від місцевих парторганізацій «хліб викачати... під мітлу»¹⁹². Місцеві кадри тоталітарної системи, про ділові якості якої йшлося вище, як «солдати партії» старалися з усіх сил. «Твердий натиск парторганізації, безпосередня участь комуністів у кампанії привели до повного виконання даних окрузі на січень завдань, з перевиконанням плану по хлібозаготівлям на 30 %» — рапортували з Харківського округу¹⁹³. Але в лютому темп хлібозаготівель посилювався. Селяни похмуро глузували: «Оце змичка: руб — пшеничка, двісті — бричка». По відношенню до гучної кампанії по колективному вивозу хліба з села хлібороби казали: «З музикою везете, зі слізьми купуватимете». Що стосується методів роботи уповноважених по хлібозаготівлям, то у Лозівському районі Харківського округу ними селяни лякали дітей. Так, у Лозівій уповноважений Решетняк зайшов у хату, де на печі сидів маленький хлопчик. Той, побачивши Решетняка, почав кричати: «Мамо, мамо, заберіть окрасць хліба зі столу». Дитина подумала, що уповноважений, який раніше вже трусив у них хліб, і цей окрасць забере¹⁹⁴. Втім П. П. Постишева такі факти ніяк не вражали: «Ось, ви, товариші, вважаєте, що у Лозівському районі можна взяти 1 млн пудів, а я вважаю, що там можна взяти 1 млн 200 тис. пудів»¹⁹⁵. У пошуках хліба уповноважені разом з сільським активом нищпорили по хатах і коморах, робили свавільні обшуки і все знайдене конфісковували¹⁹⁶. У доповідній записці до Волинського окрпарткому уповноважений Васильєв 10 липня 1928 р. писав: «Я був у селах Ляхів, Дорогунь, Прибуток, де майже все здали, залишивши у себе тільки невеликі запаси до наступного врожаю. Але в травні 1928 р. у цих селах були перевірені всі господарства і із знайдених запасів взяли те, що знайшли»¹⁹⁷. Г. І. Петровський на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 р. зазначав, що у селян України запас хліба складає 184 млн пудів¹⁹⁸. На 15 березня 1928 р. за свідченням В. Я. Чубаря на Україні було заготовлено 235 млн пудів¹⁹⁹. Отже, як свідчать цифри, взяли не тільки куркульські лишки, як трубила офіційна пропаганда, а всі запаси і більшу частину необхідного у селянському господарстві хліба. Але надзвичайні заходи, з допомогою яких вда-

лося викачати хліб, були непридатними для постійного застосовування, бо в селян втрачався будь-який інтерес вирощувати товарну сільськогосподарську продукцію. Отже, ці заходи були тільки тимчасові, а далі потрібно було шукати вихід — або повертатися до нормальних ринкових відносин на рейках непу, або ліквідовувати індивідуальні селянські господарства, штучно форсувати створення великих колективних і радянських господарств, де безпосереднього виробника відлучити від засобів виробництва і продуктів його праці, перетворити на звичайного виконавця розпоряджень адміністративно-командного апарату, а розпорядником виробленої продукції зробити державу. Вільшовики вибрали другий шлях.

Паралельно розгортався наступ на неп у податковій політиці. Перехід від продрозкладки до продподатку селяни зустріли радо. Передбачалося, що з піднесенням сільського господарства розмір податку буде зменшуватися, а необхідні продукти держава отримує від селян шляхом товарообміну. Але в дійсності з 1921 по 1924 рр. абсолютна цифра податку швидко зросла: у 1921/22 р. — 82 млн пудів, у 1922/23 р. — 91 млн, у 1923/24 р. — 178 млн²⁰⁰. І, як згодом обережно висловився нарком фінансів УРСР Цолоз, «сума продподатку була досить велика»²⁰¹. Система продподатку, що існувала в Україні до 1923/24 р., мала великі недоліки, на які постійно скаржилися селяни. Так, податок, хоч і вираховувався в пудах жита, але збирався різними продуктами, в тому числі і такими, термін зберігання яких короткий. Селянин був змушений виплачувати податок у натуральній формі, що вимагало багато часу і сил на доставку податку на зсипні пункти. Але найболючішим місцем податків була їх різноманітність, часто раптовість введення, коли селянин не міг заздалегідь підрахувати, скільки ж йому доведеться сплатити протягом року. Поряд з продподатком селяни були змушені виплачувати і різноманітні грошові податки (подвірно-майновий, трудгужподаток тощо). І нарешті, окрім загальнодержавних податків вводилися місцевими органами влади і різноманітні місцеві збори, часто дуже обтяжливі і неузгоджені із загальнодержавними²⁰². Скарга селян на непосильний податковий гніт були настільки чисельні, що XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) змушений був закликати до обереж-

ної лінії, «що враховує справжню платоспроможність селянства при збиранні податків»²⁰³. З'їзд також висловився за заміну частини натурального податку грошовим, про об'єднання всіх державних і місцевих податків у єдиний прямий сільськогосподарський податок²⁰⁴. У порівнянні з продподатком, єдиний сільськогосподарський податок, який ввели з 1923/24 р., давав можливість селянину визначити свій баланс і планувати свої прибутки і видатки. Але прибічники тоталітарної системи і тут заходилися викручувати руки у селян. Наркомпрод УРСР восени 1923 р. встановив непосильні для індивідуальних господарств умови при здаванні податку зерном²⁰⁵. Це викликало масові протести селян по всій Україні²⁰⁶. Обурені податком селяни Петропавлівського району Луганської округи на сільських сходах кричали: «Ми не будемо платити, ви нас старцями робите». Селянин Городиський з Кам'янець-Подільської округи сповіщав: «У 1923/24 р. був такий податок, що хто мав корову, пару коней, то мусив їх продати, аби заплатити податок»²⁰⁷. З 1924/25 р. податок став тільки грошовим. Потім він став прогресивним. Це був єдиний прогресивний прибутковий сільськогосподарський податок. Податковий тиск на селян посилювався. Одночасно в 1924 р. сільське господарство України вразив недорід. Селяни були поставлені в скрутне становище. В Одеському окрузі податок «найбільш тяжким був для починаючих зміцнюватися незаможних селян, у яких відсоток податку до валової продукції такий великий, що для амортизації і відновлення господарства нічого не залишається», — сповіщалося у доповіді комісії ЦК КП(б)У по вивченню соціальних процесів на селі (1924 р.)²⁰⁸. На Котелевській районній партконференції Охтирського округу 25 березня 1925 р. з залу до президії подали записку такого змісту: «Чому пролетарська влада останню свитину забирає? Чому, ти, пролетарка, непосильними податками обкладаєш селянина?»²⁰⁹. На Баранівській районній безпартійній конференції Волинського округу 8 березня 1925 р. селянин Іван Кравчук заявив: «Податками з нас, селян, останню одежу поздирали... Селянство гине від тягара податків, та збуває останню худобину, аби не потрапити у тюрму»²¹⁰.

Реальне зменшення податкового тягара селяни України відчували лише з 1925/26 р., коли згідно з

новим курсом податок значно зменшили²¹¹. Ідея зменшення сільськогосподарського податку в 1925/26 р. заключалася в тому, щоб не обмежувати селянських накопичень і використати їх через кооперацію і товарообіг на індустріалізацію і соціалістичне будівництво. Але з 1926 р. у податковій сфері противники поглиблення непу почали відхід від нового курсу. В 1926/27 р. у порівнянні з попереднім роком сума податку збільшилася пересічно для середняків на 10—30 %, а для заможних селян на 80—180 %²¹². Селяни скаржилися, що в деяких випадках податки зросли в 3—4 рази²¹³. З місць посипалися скарги, що під тиском податків посилилося дроблення селянських господарств²¹⁴, що селянське господарство руйнується²¹⁵. Та представники тоталітарної системи і слухати про ці застереження не хотіли. «Які настрої ми маємо серед селянства?» — запитував 25 січня 1927 р. на Луганській окружній партконференції секретар окружному Семенов. «Заможні селяни кажуть, що ми буцімто притискуємо податки, що все йде на промисловість... Але хто ж протестує у своїй більшості? — демагогічно запитував Семенов. — Колишній унтер-офіцер, колишній торговець, власник молотарки або трактора». Як далі видно з виступу Семенова, для нього всі незадоволені податками селяни — це класові вороги, яких випадково не знищили під час громадянської війни і тепер потрібно обов'язково добити²¹⁶. До 10-річчя Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, де постановив звільнити від єдиного сільськогосподарського податку, понад уже раніше звільнених 25 % селянських господарств, додатково ще 10 %²¹⁷. Звичайно, що податковий тягар був перекладений на заможніші верстви селянства. В 1927/28 р. 14 % найзаможніших селянських господарств виплатили 30 % суми податку, а в 1928/29 р. вже понад 60 %²¹⁸. З 1928/29 р. був запроваджений так званий експертний порядок оподаткування заможних господарств. Під нього потрапило чимало середняцьких господарств, і, як визнавалося у звіті уряду УРСР, «податок 1928/29 р. спричинив податкове перенапруження, тиснучи на середняка чималою вагою»²¹⁹. У село Суху Волю Володарського району Волинської округи у 1928 р. прибула експертна комісія «і не знайшла жодного селянина, щоб його обкласти в експертному порядку». Нарешті зупинилися на селяни-

нові Корсуні, який на 8 душ сім'ї мав 16 дес. землі, найманою працею не користувався. Звичайно, господарство Корсуна розорили. Таким способом комісія обклала в районі 770 дворів, 568 з яких виявилися типово середняцькими²²⁰. Всі вони були розорені. На Волинській окружній партконференції у грудні 1928 р. делегат Фішман заявляв: «...Куркуля ми обклали недостатньо. Куркуль нову податкову політику відразу зрозумів. Він веде господарство так, що за своєю прибутковістю є середняцьким, але з куркульською ідеологією. На таких середнячків, овечок у вовчих шкурах, нам необхідно звернути увагу. Всіх цих нових середнячків ми повинні виявити»²²¹. Коментарі, як то кажуть, зайві: податкова політика прибічників тоталітарної системи немов на долоні — надмірне обкладання вело до згортання сільськогосподарського виробництва у заможніших господарствах, селяни збіднювалися і розорявалися. Відсутність ознак куркульського господарства «солдатів партії» не спиняло: головне для них «куркульська ідеологія», тобто обкладали селян працьовитих, хазяйновитих, економних, справжніх хліборобів, які годували країну. Згори «фішманів» напучували, як це ілюструє виступ П. П. Постишева 3 листопада 1928 р. на бюро Харківського окружного КП(б)У: «Олексіївка — самий хлібний район, а відстає по податку. Тут ми повинні зробити деякий перегин... на верхівку середняків і на куркулів... Питання повинно бути поставлене жорстко... Застосувати адміністративні заходи до окремих сільрад і райвиконкомів... Якщо селянин не виплачує — передавайте справу в суд»²²².

Окрім єдиного сільськогосподарського податку за постановою ВУЦВК та РНК УРСР в січні 1928 р. був введений податок «Про самообкладання людності на задоволення її громадських потреб»²²³. Він становив до 35 % від загальної суми сільськогосподарського податку²²⁴. Селяни — члени ВУЦВК — на сесії в березні 1928 р. визнавали, що селяни негативно сприйняли новий податок, оскільки і так були придушені низькими цінами на хліб, надзвичайними заходами, сільгосподатком, і «коли прийшлося проводити кампанію, то всі як один проти самообкладання»²²⁵. Особливо впертий опір самообкладанню вчинили селяни Коростенського округу, одного із найбідніших на Україні. Для проведення кампанії по самооподат-

куванню Коростенському окрпарткому у лютому 1928 р. довелося мобілізувати на село весь свій актив — 400 чол., який 1—2 місяці перебував на місцях і тільки тоді було «зібрано сум по самооподаткуванню понад 100 % до завдання»²²⁶. Доводиться лише гадати, як це їм вдалося, оскільки власного хліба у поліщуків вистачало лише до Різдва.

Паралельно з самооподаткуванням, ВУЦВК і РНК УРСР у січні 1928 р. оголосив про підписку на 100 млн крб. державної позики, цинічно названої прибічниками тоталітарної системи «позикою для зміцнення сільського господарства»²²⁷. Звичайно, збір позики відбувався під тиском. Незаможник Гончар (Волинський округ) розповідав, як йому, голові сільради, доводилося у лютому 1929 р. розповсюджувати позику: «Мене у райвиконкомі силою змусили взяти облігації. І я силою кидав їх селянам у хати»²²⁸. Баранівський райпартком звітував до Волинського окрпарткому 10 березня 1928 р. про хід розповсюдження позики: «...Підготовча робота по розповсюдженню селянської позики була проведена така: проведена нарада сільрад, комнезамів, кооперативів та вчителів, взагалі всіх осіб, що могли бути втягнуті до роботи. Виділені райпарткомом партійні товариші сидять на селі вже по кілька тижнів безвиїзної. Велике завдання — 45 тис. крб. — вимагає дуже великої настирливості з боку уповноважених... З великим напруженням вдалося розповсюдити облігацій на 40 тис. крб., а завдання 45 тис.»²²⁹.

З 1928 р. ревізію непу розпочали і в царині землекористування. «Загальні засади землекористування і землеустрою», прийняті ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р., переважне право на отримання землі закріпили за сільськогосподарськими колективами, потім за бідняцькими і середняцькими безземельними і малоземельними дворами. Вони ж отримали право на кращі і зручніше розміщені землі. Особи, що не мали виборчих прав, отримували землю в трудове користування в останню чергу. Дозволялося перерозподіляти землю в громаді з метою боротьби з куркулями. У порівнянні з Земельним кодексом 1922 р. був введений новий розділ «Заходи заохочення колективних та інших товариських форм землекористування». Тут передбачалися різні пільги при оподаткуванні, кредиті, наділенні землею, постачанні реманентом, земле-

устрої тощо. Радянські господарства теж отримали ряд пільг у порівнянні з іншими секторами сільського господарства. Фактично обмежувалася проголошена ще Декретом про землю і підтверджена Земельним кодексом 1922 р. свобода вибору форм землекористування. Вперше, після введення непу, вводилися обмеження на оренду землі, зокрема скорочувалися її терміни. Вводилися нові жорсткі правила найму батраків. Земельна громада обмежувалася в правах і була поставлена під контроль сільради, а особи, що не мали права вибору до Рад, позбавлялися права вирішального голосу на зборах земгромади²³⁰. Таким чином, потрібно визнати, що «Загальні засади землекористування і землеустрою» помітно обмежували права індивідуальних селянських господарств. Фактично це був відхід від принципів економічного змагання різних укладів у сільському господарстві, проголошених непом, на шкоду продуктивному розвитку сільського господарства. Перехід селянського господарства на колективний шлях став розглядатися як універсальний засіб вирішення всіх проблем сільського господарства. У статті «Рік великого перелому», що з'явилася 7 листопада 1929 р., Й. В. Сталін «теоретично» обґрунтував політику суцільної колективізації, буцімто «в колгоспи йдуть селяни не окремими групами..., а цілими селами, районами, навіть округами»²³¹. Насправді восени 1929 р. колгоспи об'єднували ще незначну кількість селянських господарств, а переважну більшість становили бідняки. Однак доля індивідуального селянського господарства фактично була вирішена. Наприкінці 1929 р. Й. В. Сталін відкинув неп «к чорту»²³².

* * *

Наприкінці 1920-х — на початку 1921 р. селянське господарство переживало глибоку кризу. Вона була викликана кількома причинами, котрі нашарувалися одна на одну: воєнне розорення, розладнання економічних зв'язків між містом і селом, зрівняльні переділи землі і політика воєнного комунізму. Перехід до непу, що в Україні відбувся протягом 1921—1923 рр., почався із заміни продрозкладки продподатком, поступово охопив усі галузі економіки, призвів до заміни воєнно-комуністичної моделі розвитку суспільства моделлю, що ґрунтувалася на використанні товарно-грошових, ринкових механізмів. У країні склалася багатокладна економіка, що при вільному розвитку кожного укладу, при їх конкуренції і взаємодії вивели країну з кризи, відбудували народне господарство. Радянська держава не

стояла осторонь соціально-економічних процесів на селі і підтримувала соціалістичну лінію у господарському розвитку. Кооперація відкривала для індивідуального селянського господарства перспективи для його всебічного розвитку. Одночасно кооперація давала можливість створити протипагу пануванню державно-відомчим монополіям в економіці, що було запорукою динамічного розвитку народного господарства.

Об'єктивно, в 20-х роках було два шляхи розвитку економіки. Один шлях — це адміністративно-командний, інший — ринковий. Боротьба прихильників і противників непу не вщухала протягом 20-х років, відхід від непу і його задущення відбувалися не прямолінійно, а поступово. Відкритий наступ на неп більшовики розпочали в 1928 р., а його злам відбувся наприкінці 1929 р.

РОЗДІЛ 2

СЕЛЯНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ТА ЙОГО ПРАЦЯ

2.1. Демографічна характеристика селянського населення

У центрі селянського господарства стояла людина. Селянин був основою і суб'єктом виробництва. Для задоволення насущних потреб родини і велося в першу чергу пересічне селянське господарство. Без всебічної характеристики селянського населення не можна скласти достатнє уявлення про його господарство.

Передусім потрібно встановити чисельність селян. Це один із тих факторів, що помітно впливає на місце класу в економічному, політичному і культурному житті країни. У статистиці поділяють населення на сільське і міське. Але не всі жителі села були селянами, і в той же час певна частина городян була селянами. До селян ми віднесли людей, у яких головним джерелом існування є праця в індивідуальному або колективному сільському господарстві, незалежно від того, де розміщувалося господарство — у місті чи в селі. Тому нам необхідно при підрахунку чисельності селян виділити останніх з сільського і міського населення.

У статистичних джерелах та науковій літературі зустрічаються суперечливі дані щодо чисельності селян в УРСР у доколгоспний період. Перепис 1920 р. нарахував в Україні 18 217,2 тис. селян¹.

Але оскільки цей перепис не охопив усієї території республіки, у багатьох публікаціях ввели поправку на недооблік, визначивши кількість селян у 1920 р. в 20 млн чол². На основі цих даних і враховуючи природний рух населення, визначили чисельність селян у 1921 році. Для 1921—1929 рр. масовим ста-

тистичним джерелом є матеріали щорічних вибірко-вих весняних опитувань селянських господарств, які врахували і чисельність селянського населення. Але дані весняних вибірко-вих опитувань мають суттєвий недолік — їх відомості перебільшені. «Весняне опитування збіглося в часі із складанням на 1922 рік продподаткових списків. Це поглибило і без того негативне ставлення населення до будь-якого опитування, почастишали випадки відмов населення давати відповіді на запитання. По весняному опитуванню 1922 р. виявилось селянського населення на 8,1 % більше, ніж за попередніми даними 1920 р. Враховуючи голод 1921—1922 рр., такого значного приросту населення не повинно бути. Це наслідок перебільшення кількості населення під час весняного опитування» — зазначав сучасник³. Податковий тягар знаходився в прямій залежності від розміру господарства і в оберненій від числа їдців. Тому і не дивно, що при складанні продподаткових списків деяка частина селянських господарств оголосила себе розділеною і дала перебільшені відомості про їдців. Ми співставили дані весняного опитування 1926 р. і дані демографічного перепису 1926 року. Селян за переписом 17 грудня 1926 р. нарахували 22 004,4 тис. чол., тобто на 2409,6 тис. менше, ніж за весняним опитуванням того ж року⁴. Розбіжність, таким чином, складала більше 10 %. А це вже серйозна різниця, і нею не можна нехтувати. Щоб поправити похибку весняних опитувань, ми використали методикку підрахунків відомого радянського демографа А. Я. Боярського, котрий застосовував дані перепису 1926 р. про віковий склад населення і відомості про природний рух населення для підрахунку чисельності населення Росії та СРСР за 1915—1923 роки⁵. Результати наших підрахунків наведені у табл. 5. Перш за все кидається у вічі велика питома вага селянства в населенні УРСР. У 1917 р. вона складала 73,49 % всього населення. Розруха в промисловості, продовольчі ускладнення змусили частину робітників під час громадянської війни покинути міста і повернутися в село. Вони отримали землю і стали селянами. Тому питома вага селян у 1920 р. підвищилася порівняно з 1917 р. і становила 78,03 %. У період відбудови народного господарства робітники почали повертатися в місто, питома вага селянства поступово почала зменшуватися.

тися з 76,37 % в 1922 р. до 75,75 % в 1929 році. Але в абсолютному визначенні кількість селян за 1921 — 1929 рр. не тільки не зменшилася, а збільшилася за рахунок природного приросту більше ніж на 3,3 млн чол. Питома вага селян серед населення різних регіонів України по перепису 1926 р. становила: на Поліссі — 82 %, на Правобережжі — 79 %, на Лівобережжі — 78,5 %, у Степу — 76,5 %⁶. Найбільш аграрним регіоном у республіці було Полісся. Але і в інших районах України селяни становили переважну більшість населення. Лише на Донеччині селяни в 1926 р. складали меншість — 45 %⁷. У цілому в Україні селяни по перепису 1926 р. складали 75,82 % населення, зокрема в селах — 90,3 %, у містах — 12,16 %⁸. Чисельна перевага селянства над іншими верствами населення суттєво вплинула на господарський та культурний розвиток республіки в 20-х роках. Розвиток економіки УРСР у значній мірі залежав від стану селянського господарства, його виробничих сил та можливостей.

Переважну більшість селян УРСР у 1921—1929 рр. становили одноосібники. Зокрема, в 1921 р. вони складали 99,95 % від загальної кількості селян. На протязі 20-х років їх питома вага дещо зменшилася, проте і напередодні масової колективізації — за станом на 1 червня 1929 р. — їх було 94,4 % від всієї кількості селян.

На землезабезпеченість селян, внутрішню структуру селянського господарства, його спеціалізацію великий вплив мала густота селянського населення. Найбільшу щільність мало Правобережжя — 73,4 чол. на кв. км сільської місцевості. При цьому окремі округи, як, наприклад, Кам'янець-Подільський, мали ще вищу щільність — 87 чол. на кв. км, що ставило їх в один рівень з густонаселеними країнами Західної Європи. Лівобережжя мало щільність сільського населення 62,7 чол. на кв. км, Полісся — 46,5 чол., а Степ — 37,1 чол., тобто в два рази менше, ніж на Правобережжі⁹. Природно-географічні, кліматичні та історичні умови наклали свій відбиток на розподіл сільського населення. Історично склалося, що освоєння землеробським населенням території України йшло з північно-західних районів у південно-східні. Тому степові райони виявилися рідше заселені, ніж лісостепові, а правобережні — густіше, ніж лівобе-

режні. Менша щільність сільського населення в Поліссі порівнянно з Лісостепом пояснюється насамперед природними особливостями — великою кількістю боліт, бідних піщаних ґрунтів, мало придатних для землеробства. Середня густина сільського населення в Україні становила в середині 20-х років 52,4 чол. на кв. км¹⁰. Така велика щільність сільського населення вимагала інтенсивного ведення господарства. Якщо інтенсифікації не спостерігалось, то село страждало від аграрного перенаселення і пов'язаного з ним злиденного існування більшості селян. Інтенсифікація передбачала докорінну перебудову рільництва і тваринництва, створення відповідної інфраструктури і додаткових підприємств з переробки сільськогосподарської сировини, які поглинули б зайві робочі руки і відповідно збільшили б прибутки селян. Звичайно, перебудова селянського господарства вимагала значних капіталовкладень. Таких коштів у більшості селян не було. Потрібні були відповідна матеріальна допомога держави і посилення кооперативного руху на селі.

Згідно з переписом 1926 р. у сільській місцевості УРСР існувало 54 770 сіл та хуторів¹¹. За своїми розмірами, розміщенням, плануванням ці населені пункти залежали від природно-географічних та історично-побутових традицій, що склалися в різних регіонах України і впливали на умови ведення селянського господарства, хід селянського життя. Середня густина сільських населених пунктів показує, що найбільша дисперсія спостерігалася на Лівобережжі і в Поліссі, а найменша розкиданість була в Степу. У степовому регіоні існували значно гірші, в порівнянні з іншими районами, умови водопостачання, що змушувало селян скупчуватися в річкових долинах. Ця обставина ускладнювала селянам ведення господарства, оскільки значно зростало далекоземелля. В інших регіонах України умови водопостачання були значно кращі, ніж у Степу, і селяни розселялися дрібнішими поселеннями, ближче до земельних наділів. На Лівобережжі, без сумніву, більша розкиданість сільських поселень була викликана ще й історичними обставинами — розповсюдженням там у XVII—XIX ст. козацького, козацько-старшинського, дрібно-помісного землеволодіння з їх хутірським розселенням. Так, села і хутори з населенням від 20 до 200 чол. на Лі-

вобережжі складали 46,5 % загальної чисельності населених пунктів, в той час як на Правобережжі, у подібній за природно-географічними умовами місцевості, таких населених пунктів було тільки 23,1 %. В Україні спостерігалася певна тенденція до збільшення розмірів сіл в напрямку з північного заходу на південний схід і південь. Так, величезні села з населенням п'ять і більше тисяч чоловік на Поліссі складали всього 0,3 % від загального числа, на Правобережжі — 0,6 %, на Лівобережжі — 0,7 %, а в Степу — 20,9 %, тобто кожне п'яте село. Але все ж на території України ця тенденція не була так сильно виражена, як у Росії. В цілому майже на всій території УРСР переважали села з населенням від 1 до 5 тис. чол., де проживало в середині 20-х років 53,3 % сільського населення республіки¹².

Селянське господарство ґрунтувалося на особистій праці селянина і членів його родини. Пересічне селянське господарство було сімейним господарством. Тому важливо встановити співвідношення самодіяльного і несамодіяльного селянського населення. Це співвідношення є одним із показників рівня розвитку виробничих сил. Якщо виробничі сили більше розвинуті, то самодіяльних людей необхідно менше. Це означає, що суспільство може дозволити підростаючим поколінням отримати ґрунтовнішу освіту, пізніше вступити в самостійне життя, а похилі люди, як правило, мають пенсію. Перепис 1926 р. виявив, що 14 930,4 тис. селян, або 67,85 % від їх чисельності, були самодіяльними. Цей показник у селян виявився вищим, ніж в інших класів і груп населення. Так, у робітників самодіяльних нараховувалося 43,56 %, у службовців — 43,75 %, в осіб вільних професій — 38,32 %¹³. Великий відсоток самодіяльного населення серед селян свідчить про низький рівень розвитку виробничих сил у доколгоспному селі. Для життєздатності дрібного одноосібного селянського господарства потрібно було залучати до праці максимальну кількість робочих рук, бо воно трималося саме ручною працею його членів. І дійсно, перепис 1926 р. виявив, що переважна більшість селянських дітей залучалися до роботи з малих літ, а з 10 років вони вже вважалися самодіяльними. Таким чином, освіта переважної більшості селянських дітей обмежувалася, у кращому випадку, трьома-чотирма класами школи,

тобто вони вступали в самостійне життя малописьменними. Ті ж жорсткі умови виробництва в індивідуальному господарстві змушували переважну більшість селян працювати до глибокої старості, до смерті.

Важливим показником у демографічній характеристиці населення є його природний рух, який визначається співвідношенням числа народжень, шлюбів, розлучень, смертей на тисячу жителів (у промілі).

До 1918 р. роботу по обліку природного руху населення виконувала церква. З 1918 р. у Радянській державі цією роботою займалися відділи запису актів громадського стану (загси). Але в умовах громадянської війни роботу загсів у сільській місцевості не вдалося скрізь налагодити. Тому стан джерел про природний рух населення в УРСР у перші роки Радянської влади незадовільний. Лише з 1924 р. ЦСУ УРСР налагодило випуск щорічників про природний рух. Ці дані є найбільш достовірними серед інших матеріалів¹⁴. Необхідно врахувати, що в публікаціях ЦСУ наводяться дані про все сільське населення, селяни спеціально не виділені. Але оскільки селяни становили понад 90 % населення сіл, можна вважати, що ці дані репрезентативні і для характеристики природного руху селянського населення.

Дані табл. 6 свідчать про високу шлюбність, народжуваність, смертність, невелику кількість розлучень у доколгоспному селі. Такий ритм характерний для традиційної моделі демографічної поведінки населення країн з аграрною економікою, наприклад для сучасних країн третього світу. Селянське індивідуальне господарство будувалося на статеві-віковому розподілі праці, в ньому потрібні були і чоловічі і жіночі руки. Ця обставина і зумовила високу шлюбність на селі. В 20-х роках вона не становила менше 10 проміле. Демобілізація армії в кінці 1917 р. привела в 1918 р. до різкого стрибка шлюбності (15,3 проміле), оскільки відбулися шлюби, відкладені в роки Першої світової війни. Крім того, наділення землею селян в ході революційних земельних перетворень зумовило прискорення темпу утворення нових родин. Тому коефіцієнт шлюбності після жовтневого перевороту в Україні був вищий, ніж в дореволюційний час. Вимоги господарства диктували необхідність селянській молоді досить рано брати шлюб. Так, у

1928 р. опитали 182,2 тис. молодят. Виявилось, що більше 37 % хлопців і більше 60 % дівчат мали вік менше 20 років. До 24-х років створили сім'ю 81,5 % чоловіків і 90 % жінок-селянок¹⁵. Шлюб у селянських родинях у 20-ті роки був міцним. Розлучення руйнувало господарство і рішуче засуджувалося громадською думкою села. Необхідно відзначити, що і церква негативно ставилася до розлучень, а в доколгоспному селі релігійні норми ще помітно впливали на шлюбну поведінку селян. Коефіцієнт розлучень у 20-ті роки не перевершував в Україні 1,68 проміле, що порівняно з нинішнім станом у багато разів менше.

Для доколгоспного села характерна висока народжуваність. В 20-х роках вона не була меншою 30,6 проміле, а в 1924—1927 рр. — 42,8 промілей. Ці коефіцієнти свідчать про відсутність у селянських родинях свідомого обмеження кількості дітей. Селянка за своє життя народжувала пересічно 7—8 дітей, що наближалось до біологічного максимуму. Селяни фактично не знали протизапліднювальних засобів. «Село живе природним життям», — насмішкувато зауважив один сучасник¹⁶. І в той же час поява позашлюбних дітей у доколгоспному селі — подія дуже рідка. Громадська думка селян на цю подію була одностайною: мати і сама дитина (байстрюк) нищівно висміювались, вони опускалися на самісіньке дно життя. Звичаєві норми доколгоспного села стояли міцно на сторожі непорушності селянської родини — запоруки міцного селянського господарства. Висока народжуваність на селі утримувалась не тільки через консервативні звичаї, але із причин економічного характеру. Без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності, тому що нехватка робочих рук обмежувала можливості його росту. Поруч з цим думка про незабезпечену старість штовхала селян на примноження родини. А зважаючи на високу дитячу смертність, велика кількість їх служила своєрідним страхуванням. Адже в 20-х роках понад третини селянських дітей помирали у віці до 15 років¹⁷. Більш високий коефіцієнт народжуваності був у бідніших родинях. Як відзначав сучасник, «бідність дуже сильно відбивається на народжуваності, а багаті мають нахил уникати лишніх ді-

тей, щоб при розподілі господарства не потрапити в число бідняків»¹⁸.

Смертність у дореволюційному селі на Україні була високою. Так, у 1912—1913 рр. вона становила 24,5—26,7 проміле. У роки Першої світової та громадянської воєн смертність збільшилася і в 1920 р. досягла 40,3 проміле. Після закінчення війни, в 1921 р., вона зменшилася до 28,8 проміле, але в голодний 1921/22 рік знову виросла і в 1922 р. становила 35,2 проміле. Наступні роки були врожайними, і смертність на селі різко зменшилася. У 1923 р. вона знизилася до 16,4 проміле. Проте 1924 р. виявився неврожайним, що негайно привело до підвищення смертності до 20,2 проміле. У благополучних 1925—1927 рр. смертність неухильно зменшувалася і в 1926 р. становила 19 проміле, а в 1927 р. — 18,8 проміле.

У результаті різкого зниження смертності при збереженні високої народжуваності в доколгоспному селі спостерігався високий природний приріст населення. Після подолання наслідків голоду 1921/22 року він складав у 1923 р. 17,6 проміле, у 1924 р. — 25,4, у 1925 р. — 24,4, у 1926 р. — 25,4, у 1927 р. — 24,0, у 1928 р. — 23,4 проміле, що значно більше ніж у дореволюційні 1912—1913 рр. — 18,5 проміле. При збереженні і в майбутньому такого високого приросту населення УРСР повинно було б подвоїтися за 20 років. Але цього не трапилося. Колективізація, що супроводжувалась розкуркулюванням і вивезенням людей за межі республіки, голод 1933 р. призвели до величезних втрат селянського населення.

Особливе місце серед факторів, що визначають демографічне явище, належить віку і статі. Розподіл населення за статтю і за віком відноситься до найважливіших демографічних і економічних показників, які є основними елементами при аналізі структури населення та визначенні його виробничих груп. Як свідчать дані табл. 7, статеві-вікова структура селянського населення УРСР у 1926 р. була підкреслено традиційною — з великою питомою вагою молодих і малою питомою вагою літніх поколінь. Така структура характерна для нинішніх аграрних країн третього світу. Молодих людей у віці до 29 років серед селян було 67,75 %. При цьому дітей у віці до 4 років виявилось 15,55 %. Вони народилися у післявоєнні

1923—1926 роки. У той же час дітей віком 5—9 років, що народилися в 1915—1922 рр., виявилося значно менше, а саме 10,14 %. Це наслідок воєн і голоду, коли різко знизилася народжуваність, а смертність зросла. Дані табл. 7 свідчать про скорочення питомої ваги чоловіків, починаючи з 20 і особливо з 25 років. Це теж наслідок воєн, оскільки в бойових діях гинуть переважно молоді хлопці. У віці від 25 до 49 років чоловіки складали 46,3 %, а жінки 53,7 % населення. Це дуже небажана статева диспропорція, що свідчить про великий відсоток жінок-вдів. Господарства цих селянок занепадали.

Вікова структура селянства УРСР у середині 20-х років відносилася до так званого прогресивного типу, для якого характерний низький відсоток старших поколінь — віком понад 50 років — 12,41 %, дуже високий процент дітей — віком до 14 років — 38,35 % і високий процент продуктивних груп селян віком від 15 до 49 років — 49,24 %. Отже, половину населення становили люди в продуктивному віці, що вказує на забезпеченість селянського господарства робочими руками з надлишком.

Серед селян УРСР переважали українці. Їх за переписом 1926 р. нараховувалося 19 641,6 тис. чол., або 89,26 %. В Україні не було жодного округу, де б селяни-українці не становили 50 % селянського населення, навіть на території МАРСР українці-селяни складали 50,46 %, а в таких округах, як Лубенський, Ніжинський, Чернігівський, Роменський, вони складали понад 99 %. Росіяни-селяни були другою по чисельності і питомій вазі національною групою в УРСР. Їх у 1926 р. нараховувалося 1124,7 тис. чол., або 5,11 %. Вони жили в 33 з 40 округів республіки і в МАРСР. Поляків-селян нараховувалося 360 тис., або 1,63 % селян УРСР. У 1926 р. вони проживали в 14 з 40 округів і в МАРСР. Але компактно вони жили лише на Правобережжі. Селян-німців у 1926 р. нараховувалося 340 тис., або 1,54 % від загальної кількості селян республіки. Вони жили в 16 з 40 округів і в МАРСР. Найчастіше німецькі поселення зустрічалися в Степу. Молдаван серед селян України нараховувалося в 1926 р. 230 тис. або 1,04 %. Жили вони здебільшого в межах своєї автономної республіки, де складали 34,7 % селян. Селян-євреїв у 1926 р. на території УРСР нараховувалося 98 тис. Жили вони в

21 з 40 округів республіки і в МАРСР. У Снігурівському районі Херсонської округи євреї складали 20,64 % усіх селян. Селян-болгар нараховувалося в 1926 р. на Україні 85 тис., переважна більшість яких жила в Степу. У Каларівському і Царедарівському районах Мелітопольської округи болгари-селяни становили 75 % населення. Селян-греків, за переписом 1926 р., в межах УРСР було 80 тис. Жили вони компактно в 5 районах Маріупольського і Сталінського округів. Так, у Мангуському районі їх було 72,7 %. Представників інших національностей — білорусів, чехів, албанців, сербів, татар, циган — серед селян УРСР у 1926 р. нараховувалося по кілька тисяч. Білоруси і чехи жили переважно на Волинському Поліссі, албанці, серби, татари — в Степу, цигани — по всій території України¹⁹.

Перепис 1926 р. показав, що письменних на Україні було 52,7 %, в тому числі серед селян — 46,41 %. Якщо ж рахувати тільки самодіяльне селянське населення, то письменних серед них виявилось 52,2 %. Для порівняння у робітників налічувалось 77 %, у службовців — 88,6 %²⁰. Неписьменність майже половини самодіяльного селянського населення УРСР помітно гальмувала поширення серед них передових сільськогосподарських знань, консервувала серед селян різні забобони, негативно позначалася на веденні господарства.

Таким чином, демографічний аналіз показує, що на протязі 20-х років селяни становили переважну більшість населення УРСР. Це помітно впливало на соціально-економічне і культурне життя республіки. Доколгоспному селянству України була притаманна традиційна, успадкована від минулих епох демографічна поведінка, що характеризувалася дуже високою народжуваністю, високою смертністю, раннім вступом до шлюбу, міцними сімейними узами. Без такої демографічної моделі поведінки індивідуальне селянське господарство, що ґрунтувалося на ручній праці та статеві-віковому розподілі обов'язків між членами родини, не могло б існувати. Незважаючи на відчутні втрати в першій світовій і громадянській війнах і від голоду 1921/22 року, селянське господарство України в достатній кількості було забезпечене робочою силою. В умовах екстенсивного ведення господарства значна щільність селянського насе-

лення, особливо на Правобережжі, загострювала аграрне перенаселення. Потрібно було, поряд з іншими заходами, спрямованими на ліквідацію аграрного перенаселення, невідкладно розробити методи інтенсифікації сільського господарства УРСР. Елементи нового проростали в товщі традицій повільно: питома вага селян серед населення зменшувалася, скорочувалася смертність, зменшувалося число неписьмених. За цими явищами, як свідчить досвід інших країн, зменшилась би народжуваність, стабілізувалась би кількість населення, вирівнявся б баланс між кількістю чоловіків і жінок. Селянство перейшло б до сучасного демографічного становища — низької народжуваності, низької смертності, високої питомої ваги старших поколінь — без втрат і соціальних потрясінь. Але селянству УРСР судилася інша доля, природні демографічні процеси на селі були грубо порушені в кінці 20-х—30-х роках, на селі склалася абсолютно нова демографічна ситуація.

2.2. Селянська родина

Важливе місце в житті селянина займала родина (сім'я). Родина — це група родичів, що живуть спільно і мають єдиний бюджет. У селян-одноосібників поняття родини накладалося на поняття господарства. Без родини селянське господарство було неможливе, оскільки все виробництво в ньому базувалося на внутрішньосімейному розподілі праці, на сімейній кооперації.

Сім'я — це продукт суспільної системи. Вона змінюється разом із зміною суспільства. Цілком природно, що революційні зміни в нашій країні після 1917 р. привели до серйозних змін у розмірах, типах, складі селянських родин, вплинули на їх чисельність.

Передусім протягом 20-х років помітно зменшився розмір селянської родини (табл. 8). У групі безпосівних господарств та з посівом до 1 дес. на двір родина зменшилася з 1917 по 1926 р. на 1,22 чол., або на 26 %. У групі з посівом від 2,01 до 3 дес. скорочення за той же відрізок часу складало 22 %, в посівній групі від 3,01 до 4 дес. — 16 %, у групі з посівом від 4,01 до 6 дес. — 14 %, з посівом від 6,01 до 9 дес. — 12 %, з посівом 9,01—12 дес. — 10 %, з посівом від 15,01 до 24 дес. — 6 %. Таким чином, зменшення

розміру сім'ї спостерігалось в усіх посівних групах, але в малопосівних групах розмір родини скоротився більше, ніж у багатопосівних. Малопосівні, а отже, і малоземельні селяни розраховували в ході революційних аграрних перетворень отримати з допомогою поділу родини додаткову прирізку землі. Справа в тому, що на безземельну сім'ю виділяли і польовий наділ, і садибну ділянку. У перерахунку на їдця припадало більше землі, ніж при наділі на родину до її розподілу. Саме це і було основною причиною скорочення малопосівних родин. Багатопосівні, а отже і багатоземельні господарства скорочували розмір родини в надії зберегти надлишки землі. Адже за кожною такою сім'єю зберігався максимум землі за так званою «нормою залишення» на трудове господарство, і в перерахунку на їдців такому господарству було вигідніше поділитися, ніж жити однією родиною. Але цей процес був складним, суперечливим. Справа в тому, що в доколгоспному селі загалом переважала ручна праця. Селянські родини з великим числом робочих рук і при наявності достатньої кількості землі та інших засобів виробництва були продуктивнішими ніж ті сім'ї, що мали таку ж площу землі і відповідну кількість худоби та реманенту, але менше робочих рук. Тому вигідність сімейної кооперації в багатопосівних групах стримувала процес дроблення родини. Від заможних селян у середині 20-х років можна було почути такі слова: «Поки я не розділюся — доти я багатий, а розділюся — то всі станемо бідняками»²¹. Разом з тим у дробленні родин, крім причин економічного характеру, проявилися демографічні процеси виникнення з середини старої селянської сім'ї нової родини і її відокремлення від батьківської. Багатопосівні селянські сім'ї були старші за віком, ніж малопосівні, вони мали більший відсоток старших дітей, котрі створювали свої родини і намагалися відокремитися від батьків. Якщо в безпосівних господарствах та з посівом до 0,09 дес. на двір питома вага розділених сімей перебічно за 1924—1929 рр. складала 0,97 % від загальної кількості господарств даної групи, то в групі з посівом понад 15,01 дес. на двір — 3,04 %²². Отже, як бачимо, різниця між полярними групами досить помітна. У господарствах з посівом понад 15 дес. на двір питома вага дорослих дітей була вдвічі вища, ніж у селянських сім'ях з посівом до 2 дес. на госпо-

дарство²³. Тому і питома вага розділених родин у багатопосівних господарствах була вища, ніж у малопосівних.

За своїм типом селянські родини на Україні у 20-х роках поділялися на складні, або великі, і прості, або малі. Складна, або велика родина, складалася з подружжя та їх дітей, з яких хоч би один син або дочка були одружені або заможем і мали своїх дітей. Зустрічався в Україні ще один тип складної, або великої, родини в селян, що складалася з одружених братів, батьки яких померли. Це так звана братська сім'я. Проста, або мала, родина складалася з подружжя і їх неодружених (незаміжніх) дітей.

І складна, і проста селянська родина могла бути повною і неповною. Повна родина включала і чоловіка, і його дружину. Якщо в сім'ї не було одного з членів подружжя — то це і була неповна родина (сім'ї вдів, розведених і одинаків).

У простій родині членів у робочому віці було звичайно два — чоловік і його дружина, іноді три, якщо в родині був парубок або дівка. Коли число осіб у робочому віці переважало три, то така родина могла бути і простою, і складною. Наприклад, якщо в селянській сім'ї було подружжя і двоє дорослих дітей, то це проста сім'я. Якщо ж у родині подружжя і син з невісткою або дочка із зятем — то це вже складна сім'я. Селянські родини, де членів сім'ї в робочому віці було більше чотирьох, належали здебільшого до складної сім'ї. За даними весняного обслідування селянських господарств у 1924 р., в Україні нараховувалося всього 3,7 % складних сімей серед селян. Вони зустрічалися серед багатоземельних господарств і, як виняток, серед інших груп селян²⁴.

У доколгоспному селі у більшості селянських сімей спостерігалось кількісне переважання жінок у робочому віці над чоловіками. Наприклад, по обстеженню 1927 р. у групі з посівом до 1 дес. на двір різниця складала пересічно 0,2 чол. на родину, а в групі з посівом 3,01—4 дес. — 0,07 чол., у групі 12,01—15 дес. — 0,04 чол.²⁵. Різниця між кількістю чоловіків і жінок у робочому віці була викликана негативними наслідками війн. Наведені дані показують, що різниця між чоловічою і жіночою половиною у малопосівних родинах була більшою, ніж у багатопосівних. Це свідчить про тісний зв'язок між наяв-

ністю в селянській родині чоловічої робочої сили і заможністю селянського господарства. Чим краще, нарівні з іншими умовами, господарство було забезпечене чоловіками в робочому віці, тим воно було заможніше. Так, у 1924 р. у групі з землезабезпеченістю до 1 дес. на господарство 60,6 % селянських родин не мали годувальника, а отже бідували. В той же час у групі з землезабезпеченістю понад 21 дес. на двір, тобто в заможних господарів, чоловіків у робочому віці не мали тільки 0,3 % дворів. Переважна більшість цих господарств були забезпечені чоловічою робочою силою, що при наявності в достатній кількості інших засобів виробництва було необхідною умовою існування заможного селянського трудового господарства²⁶.

У сучасних дослідженнях до селянської бідноти відносять господарства з вартістю засобів виробництва до 200 крб.; до середняків — від 200 до 1600 крб. і до дрібнокапіталістичних (багатих) — з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб.²⁷. Виходячи з цього, ми, на основі гніздового сільськогосподарського перепису 1927 р., підраховали, що середній розмір бідняцької родини в Україні коливався від 2,7 до 4,1 чол. Вона мала у своєму складі від 1,4 до 2 членів у робочому віці, з яких було 0,6—0,9 чоловіків і 0,8—1,1 жінок. Чоловіків було менше, ніж жінок, що вказує на наявність значної кількості вдів серед селянської бідноти. Матеріали селянських бюджетів 20-х років доповнюють цю картину. Крім батьків, у бідняцькій родині було пересічно 1,6 дітей віком до 17 років. У кожній третій родині бідняка був дорослий парубок або дівчина. Кожна четверта або п'ята бідняцька сім'я в своєму складі нараховувала престарілих батька або матір. У 1927 р. у бідняцьких родинах проживало 17,72 % селянського населення УРСР²⁸ (табл. 9).

Родина пересічного середняка налічувала від 4,1 до 6,1 чол., з них 2,2—2,9 осіб у робочому віці (чоловіків від 1 до 1,4, а жінок від 1,2 до 1,5). Диспропорція між кількістю чоловіків і жінок хоча і спостерігалася, але далеко не так різко, як у бідняків. Бюджетні обстеження 20-х років розкривають характер рідства і вік членів родини пересічного середняка. Ця сім'я за своїм складом, як правило, була проста або мала: подружжя, двоє-трьох дітей у віці до 16—

17 років і один дорослий парубок або доросла дівчина. У кожній другій або третій родині середняка жили престарілі мати або батько. У 1927 р. у середняцьких родинах проживало 76,8 % селянського населення УРСР²⁹ (див. табл. 9).

Пересічно на одну дрібнокапіталістичну (багату) селянську родину припадало 6,9 членів, у тому числі в робочому віці 3,3 (чоловіків 1,6 і жінок 1,7). За бюджетними обстеженнями середня дрібнокапіталістична сім'я мала троє дітей у віці до 16—17 років і дорослих сина або дочку. Дорослий син часто вже був одружений, або не відокремлений. Тобто такі сім'ї нерідко були складними за своєю структурою. У кожній п'ятій або шостій сім'ї цієї групи селян жили пристарілі батьки. У 1927 р. у дрібнокапіталістичних селянських родинах проживало 5,48 % селянського населення УРСР³⁰ (див. табл. 9).

За нашими підрахунками, у кінці 1920 — на початку 1921 р. в УРСР нараховувалося 4147,0 тис. селянських дворів³¹. Приблизно стільки було і селянських родин, тому що у селян-одноосібників поняття «родина» фактично накладалося на поняття «двір». Що стосується 1922—1929 рр., то тут головним джерелом кількісної характеристики селянських господарств слугують дані весняних вибіркового опитувань, що співпадають з матеріалами податкових списків. При цьому місцевим статистичним органам були надані права робити поправки на недооблік, якщо вимагали обставини³². Однак, як це вже зазначалося, дані про чисельність селянських дворів були суттєво перебільшені. Тягар податку знаходився в прямій залежності від розміру господарства. Тому при складанні податкових списків частина селянських господарств оголошувала себе розділеною, але продовжувала господарювати разом³³. Тому встановити дійсне число селянських родин важко. Ми можемо уявити дійсний розмір цього явища, використавши для порівняння матеріали демографічного перепису 1926 року. У межах СРСР подібну роботу виконував В. П. Данилов³⁴. Спробуємо виконати цю роботу в масштабах України. Перепис 17 грудня 1926 р. виявив на Україні 4361,3 тис. селянських родин³⁵. Весняне вибіркове опитування 1926 р. дало цифру 5055,4 тис.³⁶. Різниця складає 694,1 тис. родин, або 15,9 %. Ці дані наочно свідчать, що матеріали весня-

них опитувань значно перебільшують дійсну кількість селянських господарств. Тому звернемося до іншого масового джерела — матеріалів обов'язкового державного страхування від вогню в сільській місцевості. Це репрезентативне джерело, оскільки агенти держстраху обкладали обов'язковим страхуванням усі господарства, а ухилитися від цього платежу господарству було неможливо, оскільки будівлі не сховаєш. Оголошувати двір розділеним теж не було рації, адже страхували будівлі. За даними Держстраху сільських дворів в Україні нараховувалося: у 1923/24 господарському році — 4078 тис., у 1924/25 р. — 4283 тис., у 1925/26 р. — 4468 тис., у 1926/27 р. — 4699 тис., у 1927/28 р. — 4777 тис.³⁷ Ми бачимо близькість підрахунків селянських дворів переписом 17 грудня 1926 р. — 4361,4 тис. і Держстрахом — за станом на 1 жовтня 1926 р. — 4468 тис. Різниця становить 106,6 тис. Враховуючи, що на селі проживало 9,7 % неселянських родин, цю різницю потрібно віднести на їх рахунок. Не викликає сумніву, що дані перепису 17 грудня 1926 р. і матеріали обов'язкового страхування від вогню більш достовірні, ніж дані весняних опитувань. Тому маємо всі підстави вважати, що в 1929 р. в Україні нараховувалося не більше 4,6 млн селянських дворів, а не 5,2 млн, як це подає весняне опитування 1929 року. Приблизно стільки ж нараховувалося і селянських родин.

Таким чином, у доколгоспний період відбулися серйозні зміни в селянській родині: проста сім'я стала домінуючим типом родини, зменшився її розмір, спостерігалася чисельне переважання жінок у робочому віці над чоловіками, особливо у малопосівних групах. Родини заможних господарів були більші за чисельністю, тут зустрічалися і великі складні сім'ї, що дозволяло їм використовувати сімейну кооперацію для піднесення свого господарства. Кількісний і якісний склад родини помітно впливав на селянське господарство.

2.3. Трудовий баланс і річний цикл використання праці в селянському господарстві

Баланс — це система взаємопов'язаних показників, що характеризують наявність певних ресурсів (матеріальних, трудових тощо) та їх використання.

Зокрема, трудовий баланс у селянському господарстві характеризує наявність працівників, їх розподіл і використання у виробництві. Згідно з переписом 17 грудня 1926 р. в межах УРСР проживало 22 млн селян. Вище вже було зазначено, що 14,9 млн з них, або 67,9 % від загалу, були самодіяльними, тобто приймали участь у трудовій діяльності. Відомо, що працездатність чоловіка і жінки, людей різного віку неоднакова. Тому при побудові трудового балансу розрахунок виконують не в фізичних особах, а в перерахунку на повного робітника³⁸. Знаючи по перепису 1926 р. статеві-вікову структуру селянського населення, підрахуємо трудові ресурси селянського господарства України у повних робітниках (табл. 10). Наведені дані свідчать, що в складі трудових ресурсів селян питома вага чоловіків складала 45,3 %, жінок — 45,1 %, підлітків — 9,6 %. Отже, у трудовому балансі села чоловіча і жіноча праця була майже рівнозначна. Селянське господарство ґрунтувалося на статево-віковому розподілі праці, і для нього рівноцінними були і чоловік і жінка. Дітей теж змалку привчали до праці, а з 10 років їх розглядали як «самодіяльних» робітників, і вони складали 9,6 % трудових ресурсів села. Трудові ресурси села не були рівномірно розміщені на терені України. Так, на Правобережжі, що складало 22,8 % території республіки, було зосереджено 32,3 % працездатних селян України, а в Степу (44,2 % території) тільки 31,5 % трудових ресурсів. Отже, на Правобережжі був надлишок трудових ресурсів, а в Степу було де прикласти сили. Як наслідок цього і спостерігалася в 20-х роках міграція селянського населення з Правобережжя в Степ. На Лівобережжі (21 % території), де було зосереджено 25,2 % трудових ресурсів, і на Поліссі (12 % території), де розміщувалося 11 % трудових кадрів села, не було такої помітної невідповідності між сільськогосподарськими угіддями і трудовими ресурсами, а отже переселення в Степ із цих регіонів було слабшим, ніж з Правобережжя. Таким чином, надлишки робочої сили у селянському господарстві мали насамперед Правобережжя, потім Лівобережжя, Полісся, а в Степу надлишки були лише в окремих районах.

Індивідуальні селянські господарства були нерівномірно забезпечені робочою силою і в масштабах окремих господарств. Все залежало від розмірів гос-

подарства, його господарської спроможності. Таке масове джерело, як щорічні весняні обстеження сільського господарства, свідчить, що із збільшенням площі посіву на двір паралельно зростала і забезпеченість господарства робочою силою. Так, у 1928 р. в Україні пересічно на двір з посівом до 0,09 дес. припадало 1,8 робітників, а на двір, що засівав понад 16 дес., припадало по 3,81 робітника, тобто в два рази більше (табл. 11). При цьому спостерігалася ідеальна залежність по всіх регіонах: чим більша площа посіву в господарстві, тим більше воно мало робочої сили.

Подібна картина спостерігається і при угрупованні господарств за вартістю засобів виробництва (табл. 12). У 1927 р. у групі без засобів виробництва 29 % господарств не мали робітника, 52 % мали одного працівника, 3,3 % — два, 0,5 % — три і лише 0,1 % — чотири. В той же час у групі господарств, що мали на суму понад 1600 крб. засобів виробництва на двір, без робітника було 2,5 % господарств, з одним працівником 53,2 %, з двома — 28,7 %, з трьома — 11,6 %, з чотирма — 3,3 %. Різниця між полярними групами селянських господарств, як ми бачимо, досить істотна. Як і у випадку з посівними групами, у групах за вартістю засобів виробництва спостерігалися майже ідеальні динамічні ряди: чим заможніше господарство, тим краще воно забезпечене робочою силою. По окремих регіонах України різниця у показниках була незначною. Так, на Поліссі без робітника було 8,6 % селянських господарств, на Правобережжі — 11,3 %, на Лівобережжі — 8,0 %, у Степу — 10,3 %. Різниця між полярними показниками всього 3,3 %, що несуттєво. Отже, пересічні дані по Україні — репрезентативні для всіх регіонів. З огляду на ці дані в бідняцьких господарствах дворів з двома і більше робітниками було лише 3,9—8,7 % від загалу, в середняцьких — 12,9—33,2 %, а в дрібнокапіталістичних — 43,6 % (табл. 12). Отже, поряд з іншими чинниками — землею, худобою, реманентом — забезпеченість робочою силою селянського господарства була необхідною умовою його заможності. Без власних робочих рук пересічне селянське господарство не досягало заможності. Про це свідчить також співвідношення праці власної родини і наймитів (див. табл. 13). Як видно з цих даних, особиста праця се-

лянина та його родини в балансі робочого часу складала абсолютну більшість по всіх регіонах України. Наймана праця становила трохи більше 1/20 від річного запасу робочого часу в селянському господарстві. Разом з тим помітно, що питома вага найманої праці в селянському господарстві поступово зростала, становлячи 2,8 % від загалу в 1923/24 господарському році і 5,2 % в 1925/26 р. (див. табл. 13). Не викликає сумніву, що подібна тенденція зумовлена загальним піднесенням селянського господарства в ці роки. Багата верхівка села розширювала виробництво і паралельно збільшувала найм робочої сили. Згідно з цифровими даними (табл. 14) із збільшенням посівної площі зростала і питома вага найманої праці. У 1925/26 господарському році в групі, що сіяла до 2 дес. на двір, питома вага найманої праці складала 3,68 % від загалу, а в групі, що засівала понад 15 дес. на двір — 5,9 %. Але потрібно зробити висновок, що і в найбільших за площею посіву селянських господарствах України в 20-х роках наймана праця в балансі робочого часу складала не більше 1/16. Отже, і в заможній верхівці села праця своєї родини становила основу їхнього добробуту. Матеріали бюджетних обстежень доповнюють дані динамічних переписів. Так, за матеріалами такого перепису в 1927 р. найзаможніші селянські господарства, що володіли засобами виробництва на суму понад 1600 крб. на двір, застосовували найману працю строкових робітників 19 % господарств, поденних та задільних наймитів — 30,4 % (табл. 15). На жаль, це джерело не дає можливості підрахувати питому вагу найманої праці в балансі трудових затрат господарств цих дворів. Але і з наведених цифр видно, що праця наймитів застосовувалася лише в кожному третьому з них. Отже, і з цього джерела випливає, що на плечі господаря і його родини падала лівова частка роботи, тобто ці найзаможніші селянські господарства були трудовими за своїм характером.

При підрахунку балансу праці для повнішого висвітлення питань використання робочого часу, сезонності витрат праці за періодами і галузями використовують ще такі показники, як людино-дні і людино-години. По матеріалах Держплану УРСР у 20-х роках пересічна кількість робочих днів на рік у селянському господарстві становила 280. Решта днів

року припадала на святкові, вихідні і непридатні для виконання робіт по господарству³⁹. Л. Е. Мінц нарахував для селянського господарства СРСР 272 робочих днів⁴⁰. Але, враховуючи те, що в північніших від України районах РРФСР і БРСР кількість непогожих днів на рік більша, беремо за основу 280 днів. З огляду на те, що в 1926 р. трудові ресурси УРСР нараховували 11 688,5 тис. повних робітників, річний запас людино-днів у селянському господарстві України складав 3 млрд 273 млн.

Складніше підрахувати баланс праці селянського господарства в людино-годинах. Справа в тому, що селяни-одноосібники не знали нормованого робочого дня. Вони працювали стільки, скільки потрібно, щоб виконати всю роботу по господарству. А тому влітку протяжність робочого дня селянина становила 14—15 год., а взимку приблизно 6 год. Враховуючи ці сезонні коливання, С. Г. Струмилін підрахував, що пересічно робочий день російського селянина в 20-х роках становив 10 год 35 хв.⁴¹. За нашими підрахунками, які ґрунтуються на матеріалах бюджетних обстежень селянських господарств УРСР за 1925/26 господарський рік, робочий день селянина в Україні пересічно становив 11 год. 20 хв. При цьому виявилося, що протяжність робочого дня селянина залежала не лише від сезону, але й від господарської спроможності двору: у селян, що сіяли до 2 дес. на господарство, робочий день пересічно складав 10 год. 30 хв., а у тих, хто сіяв понад 15 дес. — 11 год. 55 хв., тобто більше на 1 год. 25 хв.⁴². Виходячи з наших розрахунків річний запас в індивідуальному селянському господарстві України складав 37 млрд 116 млн людино-годин.

Відомо, що в селянському господарстві не весь наявний запас робочого часу використовувався. Якщо підходити з міркою, що пересічно протяжність робочого дня у селянському господарстві складала 11 год. 20 хв., то лишки робочого часу за посівними групами в 1925/26 р. в Україні складали 40,1 %, коливаючись по різних групах від 38,2 % до 41,8 %. За підрахунками Н. Огоновського, в сільському господарстві СРСР в 1925 р. були зайвими 43 % працівників⁴³, а за даними Л. Е. Мінца, що провів спеціальне дослідження, лише 19,2 %⁴⁴. Спеціалісти Держплану УРСР у 1926 р. визначили лишки робочої сили в сіль-

ському господарстві України в розмірі 24,8 %⁴⁵. Головна причина цифрового різногосся — це довільне визначення робочого часу селянина. Тут потрібен певний критерій. Ми вважаємо, що принципово невірно брати за основу підрахунку лишків робочого часу в селянському господарстві ту протяжність робочого дня, що на практиці застосовували селяни. Адже занадто довгий робочий день — це ненормальне явище, наслідок панування на селі ручної праці, а тому її низької продуктивності. Для гармонійного розвитку людини робочий день повинен становити 8 год. Але через сезонність сільськогосподарської праці влітку протяжність робочого дня довша, взимку — скорочена. Виходячи з цих міркувань, лишки робочого часу в селянському господарстві України в 1925/26 господарському році складали 15,2 % (табл. 16). Наші підрахунки майже співпадають з аналогічними підрахунками Л. Є. Мінца за 1924/25 р., де він для Лівобережжя і Правобережжя встановив 14,4 % невикористаного робочого часу⁴⁶. Відсоток невикористаного у власному господарстві часу був тим вищий, чим менше було господарство. Так, за даним бюджетного обстеження 1925/26 р. у групі селян, що сіяли до 2 дес. на двір, лишки робочого часу становили 21,5 %, у групі, що сіяла від 4 до 6 дес. — 14,7 %, а в групі з посівом понад 15 дес. — 8,2 % (див. табл. 16). Отже, від аграрного перенаселення страждали передусім малопосівні селянські господарства.

Розглянемо використання робочого часу в селянському господарстві України по галузях (табл. 17). Видно, що лєвова частка часу поділялася між трьома галузями: землеробством (24,9 %), тваринництвом (26,2 %) і домашнім господарством (22,0 %). На інші заняття у власному господарстві (рибальство, мисливство, будівельні роботи, ремонт реманенту, лісове господарство) селянин витрачав пересічно всього 2,8 % робочого часу. Праця поза своїм господарством (на фабриках і заводах, служба в установах, в наймах, промислові заняття, пов'язані з відходом, тощо) займали 11,4 % робочого часу. Непродуктивні витрати часу (переїзди до місця роботи, чекання в чергах на млині і т. п.) «з'їдали» у селян 12,7 % робочого часу, тобто більше, ніж робота поза власним господарством.

При дослідженні витрат робочого часу окремих посівних груп селян помітні свої особливості. Так, витрати у землеробстві зростали від нижчепосівних до вищепосівних господарств. Спостерігалася закономірність, що із збільшенням посівної площі питома вага робочого часу, витраченого для догляду за тваринами, скорочувався, а зростала питома вага часу, витраченого на землеробство. Пояснити це явище можна тим, що нижчі і середньопосівні групи селян тримали робочої худоби більше на одиницю посівної площі, ніж то потрібно, а це вимагало додаткових витрат робочого часу. У вищепосівних господарств співвідношення між посівною площею і наявною худобою було оптимальним, а тому витрати на землеробство перевершували витрати на скотарство.

Робота в домашньому господарстві (приготування їжі для родини, прання білизни, догляд за дітьми, прядіння і виготовлення домотканого полотна тощо) займала майже однаковий відсоток робочого часу у всіх посівних групах селян, спостерігалася лише деяке скорочення витрат на цю галузь при переході від малопосівних до багатопосівних груп.

Що стосується роботи поза власним господарством, то особливо помітне місце вона займала в малопосівних господарствах. Так, у селян, що сіяли до 2 дес. на двір, робота поза своїм господарством забирала більше часу, ніж землеробство або тваринництво. Це і зрозуміло, адже малопосівні господарі не могли прожити з власних наділів і шукали заробітку на стороні. Із збільшенням посіву в господарстві витрати на роботу поза власним господарством зменшувалися, але повністю не зникали. Видно, що і заможні прошарки селянства, маючи певні лишки робочого часу в міжсезонний період, намагалися його використати на стороні.

Розглянемо витрати робочого часу селянина по місяцях. Господарський рік у 20-х роках у народному господарстві розпочинався 1 жовтня. Але селянське господарство жило за природним календарем змін пір року, а тому зручніше аналізувати витрати часу з весняних місяців (табл. 18). Починаючи з березня і до вересня напруга праці в селянському господарстві невинно зростала. Селяни України у березні витрачали пересічно 5,3 % річного запасу робочого часу, у квітні — 8,2 %, у травні — 9,3 %, у

червні — 9,7 %, у липні — 13,3 %, у серпні — 14,3 %. Починаючи з першого осіннього місяця трудовий ритм у селянському господарстві починав спадати: у вересні селяни витрачали 12,8 % річного запасу, у жовтні — 7,7 %, у листопаді — 5,4 %, у грудні — 5,2 %, у лютому — 4,3 %, і знову темп і об'єм праці посилювався у березні, річний кругообіг селянського життя починався наново.

Витрати робочого часу по місяцях в окремих посівних групах мали свої особливості (див. табл. 18). Так, у середньо- і особливо у багатопосівних групах помітний, порівняно з нижчепосівними групами, посилений ритм роботи в липні—серпні, тобто під час жнив. Так, для порівняння, у групі з посівом понад 15 дес. на двір у серпні витрачалось 18,5 % річного запасу робочого часу, а в групі з посівом до 2 дес. — 12,8 %. В той же час у жовтні—лютому вищепосівна група витрачала 24,2 % річного запасу часу, а нижчепосівна — 31,6 %. Ці показники свідчать, що у вищепосівних групах праця у власному господарстві була інтенсивніша, ніж у нижчепосівних, особливо в жнива. В той же час, у жовтні—лютому мало-посівні групи активніше втягувалися в роботу поза власним господарством (відхід на заробітки, промисли тощо), ніж вищепосівні, що і віддзеркалили цифри.

Річний цикл робіт у селянському господарстві України розпочинався у березні. Селяни готувалися до посіву ярини і при першій же змозі боронували яровий клін, щоб зберегти вологу у ґрунті. Подекуди господарі боронували озимину. На Поліссі, Правобережжі, частково на Лівобережжі селяни вивозили гній на поле. У другій половині березня в Степу, на півдні Лівобережжя і Правобережжя копали гори. В саду прочищали ягідні кущі — малину, порічки тощо, копали ями, щоб восени садити дерева, перекопували сади, а коли була змога, то орали між деревами, починали їх прищеплювати. Якщо весна рання, то селяни висаджували саджанці, починали обприскувати шкідників на деревах, робили ловчі та липучі пояси. На пасіках виготовляли штучну вошину, наглядали у темниках за бджолами, підгодовуючи їх. У сонячну теплу погоду виставляли вулики і очищали їх⁴⁷.

У квітні селяни боронували рілля і сіяли яру пшеницю, ячмінь, овес. Далі наступала черга цукро-

вого і кормового буряка. Потім сіяли соняшник та садили картоплю, сіяли на зайнятих парах мішанку. Боронували озимину. Ниви, що їх восени не було зорано, орали і слідом волочили. Передові господарі підіймали ранній (квітневий) пар. Повним ходом йшла робота і по скотарству. Доглядали за жеребними кобилами, наприкінці квітня мили і стригли овець, посилено годували коней, адже для них було багато роботи. Рогату худобу наприкінці місяця, а іноді й на початку травня, виганяли на пасовище. Але на пашу переводили худобу поволі, підгодовуючи її потроху сіном, щоб худоба не захворіла. Пильнували, коли бігали корови, та не давали їм паруватися з бузівками. Виганяли на пасовище та на прогулянку свиней. Багато роботи у селян було в садку. Потрібно було берегтись, щоб приморозки не побили цвіт, а для цього під час приморозків розкладали по садку й палили купи хмизу та гною. Слідкували за саджанцями, поливали ті, що були посаджені навесні, прив'язували деревця до кілочків. Вишаровували та вкривали гноєм ягідні плантації, обсаджували ягідні черенки та одводки, обприскували і мазали дерева від шкідників. Велика робота йшла на городах: копали парові грядки, сіяли розсаду капусти, баклажанів, перцю та іншої городини. Сіяли в ґрунт моркву, цибулю, пастернак, петрушку, укріп, горох та інше. Наприкінці місяця, за доброї погоди, висаджували на насіння висадки капусти, буряків, моркви тощо, шарували та прополювали сходи. Прибавлялося роботи і пасічникам. Потрібно було доглядати за обльотом бджіл, чистили вулики, робили весняну ревізію, пильнували, щоб у вуликах було тепло, щоб було досить корму. Підсилювали слабі сім'ї, сіяли медоносні рослини, захищали вулики від шкідників, переганяли сім'ї з колод в рамкові вулики⁴⁸.

У травні селяни закінчували на півночі України орати на пар, сіяли пізню ярину та льон, коноплі, соняшники, суданку тощо. Проривали та сапали буряки, перший раз скородили картоплю, орали на зелений пар, садили баштани, пізню капусту, баклажани, проріджували моркву. У травні спускали корів та кобил, вихолощували жеребців, бузівків, непотрібних у господарстві бугаїв та баранів. Потроху привчали коней до паші. З середини травня починали пасти коней ночами і купати. Прибирали хліви, обмазували їх і вичищали гній. Свиней виганяли на пашу.

Якщо ніде було пасти свиней, то неодмінно додавали в раціон зелений корм, посікши, запаривши та перетрусивши його вісівками. У садках продовжували боротися з шкідниками і приморозками. Висівали редьку, пізню картоплю, пересаджували розсаду капусти. Наприкінці місяця сіяли кукурудзу, боби, огірки. Висаджували в ґрунт капусту, цибулю та інше. Поливали городину і пололи городи. Пасічники проводили головну ревізію пасіки, ставили магазини та медовики, доглядали, як червиться бджола⁴⁹.

У червні сапали, пололи, проривали буряки, кукурудзу, картоплю та інше. Огортали або підпушували картоплю. Передові господарі на пару знищували бур'яни, розбивали кірку після дощу. Селяни чистили коней і корів, підгодовували дійних корів та молодняк, стригли овець, вихолощували баранів. У садку збирали черешню та ранні вишні. Сапали, підгортали та проривали городину. Наприкінці місяця починали вибирати молоду ранню картоплю, проріджували сходи буряків та кукурудзи, визбирували жуків, хрущів, вовчків на городах. Пасічники дуже пильно доглядали за життям бджіл, розплодом маток, виходом нових роїв, запобігали зайвому розплодові трутнів, викачували мед з рамок, чистили вулики. На подвір'ї чистили колодязі, лагодили будівлі та реманент. Починали сінокіс⁵⁰.

У липні завершували сінокіс. Готувалися до жнив, оглядаючи та лагодячи реманент та знаряддя. Виполювали та сапали просо, буряк, моркву, картоплю. Передові господарі, щоб пари не заростали бур'яном, скородили їх. Оглядали комори і наготовляли тік. Починали жати озимину та ранню яріну. Як тільки хліб зложили в копи, передові господарі лушили стерню дряпаками, щоб поле зберегло вологу. Але більшість селян використовували стерню як пасовище для худоби. Багато уваги селяни приділяли худобі, яку потрібно було добре годувати, охороняти від спеки, купати. Спускали овець, що мали котитися у грудні. В садку збирали ягоди, сливи, ранні груші і яблука. Після великих дощів, щоб земля не бралася корою, шарували рядками городину. Пасинкували кукурудзу та соняшник⁵¹.

У серпні готували ґрунт для озимини та засівали її. Відлучали ранніх лошат та підгодовували їх вівсом. Спускали корів. Відлучали ранніх телят. Спускали овець. Збирали ранні сорти садовини та пере-

робляли її. Збирали огірки, дині, кавуни, перець, баклажани та інше. З погребів та льохів вичищали торішнє сміття та пісок і готували їх для городини майбутнього врожаю. На пасіках допомагали бджолам позбутися трутнів, перевозили вулики з узятку додому, викачували мед, готували бджіл на зимівлю⁵².

У вересні закінчували молотити хліб. Починали копати картоплю і буряки, порали кукурудзу, готували силос, ремонтували хліви для худоби на зиму, поступово переводили коней на зимову годівлю, інтенсивно відгодовували свиней. Збирали городину, готували бджіл до зимівлі⁵³.

У жовтні селяни закінчували копати картоплю, буряки, моркву. Збирали кукурудзу. Картоплю і буряки складали в бурти для вивозу на цукроварні і гуральні. Переходили на зимове годування худоби, утеплювали стайні, хліви, кошари. Пускали до кнурів свиней, щоб мати ранніх поросят. Садили саджанці і ягідні кущі. Сікли і шинкували капусту тощо⁵⁴.

У листопаді селяни чистили і ховали під дах сільськогосподарський реманент. Возили буряки на цук оварні і картоплю на гуральні. Спускали овець, щоб навесні мати ягнят. Лагодили огорожі. Городи переорювали, але не заскороджували. Починали займатися домашніми промислами⁵⁵.

У грудні селяни перековували коней, об'їжджали молодняк, вивозили гній на городи. Тільки починалися морози, відразу, щоб не витратити даремно корми, селяни починали різати лишню худобу — овець, телят, баранів, свиней. Залишали зимувати тільки плем'я. Взимку чоловіки возили сіно і ліс, рубали дрова, займалися промислами. На жінках лежала хатня робота і деякі домашні промисли. На Лівобережжі були поширені деревообробний, металообробний, шкіряний, цегельний, гончарний, ткацький промисли, виготовляли домотканий одяг, шапки, коци, килими, кожухи, взуття, мило. На Правобережжі і Поліссі були поширені промисли деревообробний, ткацький, шкіряний, виробка предметів з лози, рогу, виготовлення дерев'яних возів. У Степу селяни займалися ткацьким, шорним, миловарним, металообробним промислами, виготовляли лампач і черепицю. Скрізь по Україні в селах діяли олійниці, маслобойні, вітряки, парові і водяні млини, крупорушки тощо⁵⁶.

У січні селяни починали вивозити гній на поле, готували яре насіння, провіювали і сортували його. У льохах та буртах наглядали за картоплею і буряками. Оглядали та лагодили реманент, збрую. Запасали ліс та сушняк на огорожу та паливо. Пильнували, щоб худобі у великі морози не було холодно. Стежили за тільними коровами і жеребними кобилами. У садках вибирували листя з зародками гусені, отрушували сніг з дерев, щоб не ламав гілля, готували кілки та підпори, знімали та палили ловчі пояси, втоптували сніг під деревами, щоб не заводилися миші і не об'їдали кори на дереві, нарізували живці для прищеплення й до висадки в ґрунт ягідних кущів. Доглядали бджіл у темнику, вичищали з вуликів мертвих бджіл, готували нові вулики⁵⁷.

У лютому селяни чистили насіння на яровий посів та лагодили сільськогосподарський реманент. Оглядали буряки та картоплю, щоб добрі були на насіння. Під час відлиги спускали воду з нив, щоб не вимокали посіви. Доглядали лошат та телят, щоб не були в холоді та не застуджувалися, чистили коней та рогату худобу, яка в цей час линяла. В садку в теплі дні зрізували на деревах сухі гілки та омолоджували старі дерева, зчищали стару кору та обрисники й палили їх, обмащували стовбури дерев вапном. Щоб мати ранню городину, селяни висівали у квітники та ящики дині, кавуни, огірки, баклажани, перець тощо. Лагодили вулики на весну, перевіряли бджіл у темнику⁵⁸.

Таким чином, селяни намагалися продуктивно використати лишки робочого часу восени і взимку, підготуватися до весняно-літніх сільськогосподарських робіт, забезпечити своє господарство всім необхідним, власними силами і ресурсами. Наведені дані свідчать, що типовий селянин-одноосібник був універсалом, змалечку батьки йому передавали всі трудові навички і уміння. У житті, яке його оточувало, селянин повинен був орієнтуватися передусім на власні сили, хист і вміння. Від цього залежало його благополуччя і родини. Отже, він повинен був знати і вміти все, що стосувалося господарювання: орати, сіяти, косити, зібрати і зберегти вирощене, доглядати за худобою, лагодити реманент і збрую, будувати і ремонтувати оселі та господарські приміщення тощо. Майже всі селяни знали якийсь промисел, всі жінки вміли

прясти, ткати і шити. Одним словом, індивідуальне селянське господарство не могло існувати без людей умілих, здатних все виконати по господарству власними руками. Це було справжнє трудове господарство.

Аналіз статеві-вікового розподілу праці в селянському господарстві показує, що праця домогосподаря переважала на полі, на току, при заготівлі дров, палива, в кустарних промислах, окрім суто жіночої роботи — прядива і виготовлення полотна. Жінка виконувала також майже всю городню та домашню роботу, доїла корів, готувала молочні продукти, зокрема масло, доглядала за дітьми. Окрім того, жінка-селянка активно працювала і в полі та на току. Але якщо в родині були працездатні чоловіки, то жінка на полі виконувала допоміжну роботу: полола, в'язала снопи, згрібала сіно, копала картоплю і буряки тощо. Оранка, косовиця, возовиця, молотьба — це чоловічі заняття, хоч при відсутності чоловіка жінка змушена була виконувати і ці види роботи. Догляд за худобою виконувався і чоловіком і жінкою. При цьому про коні і воли турбувався господар, корови і птиця знаходилися під доглядом жінки, господиня готувала корми для свиней. Різав худобу чоловік. Селянин витрачав більше часу в поїздках на базар, ніж селянка. Заробітками поза межами власного господарства теж займалися переважно чоловіки, здебільше молодь. Старші члени родини, особливо жінки, працювали виключно у власному господарстві.

Розглянемо норми витрати часу в селянському господарстві в людино-днях на одиницю площі або голову робочої худоби, що дасть змогу оцінити продуктивність праці селянина (табл. 19). Дані свідчать про зростання продуктивності праці селянина в напрямі від мало- до багатопосівних. Так, якщо в групі з посівом до 2 дес. на двір на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі пересічно на 1 дес. посіву витрачалося 47,8 людино-днів, то в групі, що сіяла понад 16 дес. на двір — 18 людино-днів, або в 2,5 рази менше. Подібна картина спостерігалася і в Степу. На одну голову робочої худоби на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі витрачалося в господарствах, що засівали до 2 дес. на двір, 55,6 людино-днів на рік, а в господарствах, що сіяли понад 16 дес. на двір, — тільки

23,4 людино-дні, або вдвічі менше. Аналогічний процес мав місце і в Степу. Багатопосівні господарства застосовували сівалки, жатки, молотарки, що дуже позитивно впливало на продуктивність праці. Для дрібних малопосівних господарств цей сільськогосподарський реманент був недоступний.

Пересічні витрати людино-днів на 1 дес. посіву пересічно коливалися на Україні від 16,4 людино-днів у Степу до 34,8 людино-днів в інших регіонах республіки. Необхідно відмітити, що продуктивність селянської праці в Степу була помітно вищою, ніж в інших регіонах України. Не викликає сумніву, що це наслідок відносного багатоземелля степового регіону, а отже, і кращого забезпечення посівами селянського господарства. В Степу селяни в своїй масі були заможнішими, ніж в інших регіонах України, більше мали складних машин у господарстві, що і вплинуло на підвищення продуктивності. Разом з тим необхідно відмітити, що незважаючи на великі трудові зусилля, продуктивність праці у селянському господарстві України в 20-х роках була невисокою.

* * *

Селянське господарство було передусім родинним об'єднанням, воно існувало для задоволення потреб його членів у засобах існування. Чисельність, питома вага, розселення, природний рух, статеві-вікова структура селянства істотно впливали на виробництво, розподіл і споживання в індивідуальному господарстві. У 20-х роках селяни складали понад 3/4 населення республіки, що суттєво впливало на соціально-економічний розвиток України. Ритм демографічної поведінки селян у 20-х роках був притаманний для традиційних доіндустріальних аграрних суспільств, але пагіні сучасної демографічної поведінки вже з'явилися (зменшувалася смертність, збільшувалася питома вага старших поколінь, потім впала б народжуваність і стабілізувалась би кількість населення). На жаль, природний рух населення на селі був обірваний на початку 30-х років, що привело село до катастрофи.

Майже половину селянського населення УРСР у середині 20-х років становили люди в продуктивному віці, тобто селянське господарство було забезпечене робочими руками з надлишком. В той же час великий відсоток самодіяльного населення серед селян свідчить про низький рівень розвитку продуктивних сил у доколгоспному селі.

За національною ознакою абсолютна більшість селян УРСР становили українці. Поряд з ними трудилися російські, польські, німецькі, молдавські та інші селяни. Найбільш строкатими у національному відношенні були Степ і Правобережжя. Більш однорідним було Лівобережжя, за виключенням прикордонних з РРФСР районів.

Майже половину самодіяльного населення села на середину 20-х років становили неписьменні, що без сумніву негативно впливало на поширення серед селян передових агротехнічних і економічних знань, ідей кооперації тощо.

Важливе місце в житті доколгоспного селянина відігравала родина. Після революції вона помітно змінилася, зменшився її розмір, переважала проста сім'я. Спостерігалася стійка залежність розміру господарства від кількості робочих рук в родині. У капіталістичному господарстві такої залежності не було. Отже, селянське господарство мало трудовий некапіталістичний характер. Селянське господарство, ґрунтуючись на статеві-віковому розподілі праці, не могло існувати ні без чоловіка, ні без жінки.

Поряд з іншими чинниками — землею, худобою, реманентом — забезпеченість робочою силою селянського господарства була необхідною умовою його заможності. За витраченим часом особиста праця селянина і членів його родини в балансі робочого часу займала основну частину по всіх регіонах України.

Лишки робочого часу складали в селянському господарстві України приблизно 15 %, збільшуючись в малописівних і зменшуючись у багатопосівних господарствах. При механізації виробничих процесів у сільському господарстві лишки робочої сили повинні були різко збільшитися. Отже, перед радянською владою в 20-х роках постало питання про ліквідацію аграрного перенаселення на селі, раціональне використання лишків робочої сили селянства.

Лева частка робочого часу в селянському господарстві поділялася поміж землеробством, скотарством і домашнім господарством. У заможніших господарів витрати часу на землеробство помітно збільшувалися порівняно з іншими галузями, у незаможних — зменшувалися, взамін збільшувалися витрати на заробітки поза межами власного господарства. Аналіз показав помітну залежність інтенсивності селянської праці і характеру виконуваних робіт від природно-географічних і кліматичних умов. Продуктивність праці в селянському господарстві в 20-х роках у цілому залишалася невисокою, що було зумовлено пануванням ручної праці в дрібних господарствах. Підвищити продуктивність можна було на шляхах кооперації, інтенсифікації, механізації всіх галузей і втягнення селянського господарства в ринкові відносини. А це, в свою чергу, передбачало перебудову сільського господарства.

РОЗДІЛ 3

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

3.1. Розподіл земельного фонду

Земля — матеріальна основа сільськогосподарського виробництва. Від того, як забезпечене землею селянське господарство, в значній мірі залежить ефективність сільського господарства, його здатність забезпечити населення продуктами харчування, а промисловість необхідною сировиною.

Питання про розподіл земельного фонду УРСР у доколгоспний період недостатньо досліджене в історіографії¹. Передусім необхідно встановити площу земельного фонду республіки в 1917—1929 роки. Інколи дослідники використовують для цього дані по дев'яти дореволюційних українських губерніях². Але їх земельний фонд не співпадав з земельним фондом УРСР у 20-ті роки. Відомі в літературі підрахунки Наркомзему УРСР, зроблені в 1922—1924 рр., містять значні помилки, а тому вони для нас непридатні³. В ювілейному статистичному збірнику 1957 р. наведено площа земельних угідь республіки за станом на 1917 р., але з даними по Криму, який до 1954 р. належав РРФСР. В той же час складачі збірника не включили в підрахунки матеріали про земельний фонд МАРСР, яка до 1940 р. входила до складу УРСР⁴. Тому ми також не можемо скористатися цими цифрами. У 1929 р. ЦСУ УРСР видало збірник узагальнюючих відомостей про сільське господарство України. У передмові зазначено, що співробітники ЦСУ відібрали з великої кількості матеріалів найбільш цінні та достовірні і перерахували все те в кордонах УРСР 1929 року⁵. Думається, що це найдостовірніше джерело щодо земельного фонду УРСР за 1917—1929 роки. За його даними площа земельного фонду республіки становила 41 333,4 тис. дес.⁶.

Для визначення питання про розподіл земельного фонду важливо також знати склад земельних угідь, тобто яку площу займали сільськогосподарські землі (садиби, рілля, сінокоси, вигони, пасовища), ліси, чагарники та непридатні землі. У джерелах про склад земельних угідь наводяться різноманітні цифри, що суперечать одні одним. Сільськогосподарський перепис 1917 р., що дав відомості про земельні угіддя, не охопив всієї території України, а тому ми позбавлені можливості ним скористатися. У 1922 р. ЦСУ провело вибіркове обстеження земельних угідь 10 % селянських господарств по так званих волостях-гніздах. Але добуті таким чином відомості не можна екстраполювати на всю територію України тому, що склад угідь у різних місцевостях не співпадав⁷. Спеціалісти по сільськогосподарській статистиці при ЦСУ УРСР провели в 1929 р. співставлення різних джерел і дійшли висновку, що найбільш достовірним джерелом про земельні угіддя є відомості округових статистичних бюро⁸. Звичайно, ці дані приблизні, оскільки суцільного обліку угідь у 20-х роках не проводилось. А тому нам довелося скоректувати відомості окрстатбюро. Так, у 1924—1927 рр. тричі проводився облік лісового фонду республіки⁹. На нашу думку, ці дані репрезентативніші, ніж відомості окрстатбюро. Проведений у 1928 р. перепис земельних угідь радгоспів уточнював дані окрстатбюро¹⁰. Нарешті, нами були враховані цифрові дані про розподіл земельного фонду по угіддях у межах міст¹¹. Підрахунки показують, що сільськогосподарські угіддя складали наприкінці 20-х років 84,7 %, ліс та чагарник — 8,2 %, непридатні для сільського господарства землі — 7,1 % всього земельного фонду УРСР (див. табл. 20).

У 1914 р. селянам у межах УРСР 1929 р. належало 21 600,0 тис. дес., або 52,3 % всіх земель. Інші землевласники (поміщики, монастирі, церква, держава і т. п.) володіли 19 733,4 тис. дес., або 47,7 % всього земельного фонду¹².

Як же цей земельний фонд був поділений після Жовтневої революції і скільки землі дісталось селянству? Першим, у 1921 р., на це запитання намагався дати відповідь О. В. Пешехонов¹³. Але його підрахунки не остаточні, тому що в 1921 р. перерозподіл ще не був закінчений. Другим, у 1922 р., спробував дати відповідь співробітник Наркомзему УРСР

І. Максимов¹⁴. Але, за його словами, наведені цифри приблизні¹⁵. У листопаді 1922 р. ВУЦВК прийняв Земельний кодекс УРСР і Наркомзем зобов'язали до цієї події підготувати підсумки революційних аграрних перетворень. Оскільки в Наркомземі не виявилось на той час точніших даних, були надруковані матеріали І. Максимова¹⁶. Згодом ці підсумки аграрної революції на Україні почали широко використовувати сучасні дослідники. Але в 20-х роках підрахунки І. Максимова уникали використовувати для практичних потреб, знаючи їх неточність¹⁷. Для діяльності продовольчих і фінансових органів потрібно було точно знати, хто і якою площею сільськогосподарських угідь користувався. Ці відомості збиралися сільськими податковими комісіями при допомозі агентів Наркомпроду, а згодом Наркомфіну. На протязі 20-х років продовольчі і фінансові органи постійно скаржились, що селяни приховують частину земель. Енергійні адміністративні заходи проти приховувачів землі давали певні наслідки, але всієї прихованої землі так і не вдалося виявити. У 1927 р. РНК УРСР постановила провести земельний кадастр¹⁸. Та далі підготовчих робіт справа не просунулася, а з початком суцільної колективізації її припинили. Тому дані податкових списків і підготовчі матеріали комісії з проведення земельного кадастру не придатні для точного підрахунку земельного фонду. Цю роботу можна виконати, якщо підрахувати площу позаселянського землекористування. Джерельна база для таких підрахунків достатня. У 1922—1923 рр. Головне управління державними землями при Наркомземі УРСР провело облік угідь, що перебували в безпосередньому користуванні радгоспів та інших державних підприємств та організацій. У 1923—1925 рр. Головне управління лісами УРСР і районні комісії по націоналізації земель провели облік лісів. У 1924 р. комунгоспи взяли на облік міські землі. Таким чином у 1924 р., коли на Україні завершилися революційні аграрні перетворення, у позаселянському користуванні знаходилося 6906,0 тис. дес. земель¹⁹. Оскільки в УРСР нараховувалося 41 333,4 тис. дес. земельного фонду²⁰, то селяни користувалися 34 427,4 тис. дес., що становило 83,3 % земель республіки. Якщо ж приймати до уваги тільки сільськогосподарські угіддя, то в користуванні селян було 93,8 %²¹.

Протягом 1925—1926 рр. у руслі здійснення нового курсу було проведено декілька заходів, спрямованих на збільшення селянського землекористування. Так, 27 травня 1925 р. ВУЦВК і РНК УРСР, виконуючи рішення XIV партконференції РКП(б) і III Всесоюзного з'їзду Рад, прийняли постанову «Про ліси трудового користування і про задоволення лісами селянства і сторонніми прибутками з державних лісів УРСР»²². Згідно з цим актом передбачалося виділити селянам 25 % держлісфонду. Фактично за 1925—1926 рр. було передано 39,3 %, або 1557,8 тис. дес. лісу. Частина переданих лісових площ селянам дозволили перетворити на сільгоспугіддя²³. Тому в 1929 р. площа селянських лісів дещо скоротилася і становила 940,2 тис. дес. (див. табл. 20). Крім того, в малоземельних районах республіки в 1925—1927 рр. Радянська влада передала трудящим селянам 952,4 тис. дес. сільськогосподарських земель місцевого значення²⁴.

З 1928 р. аграрна політика змінюється. Посилюється усуспільнений сектор у сільському господарстві, зокрема процес збільшення земельної площі радгоспів²⁵. Так, в Україні, після постанови липневого (1928 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про організацію нових (зернових) радгоспів» і аналогічної постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 серпня 1928 р. почали організацію зернових радянських господарств. Восени їх площа становила 171,8 тис. дес.²⁶. Крім того, в 1928—1929 рр. певні земельні ділянки були відчужені у селян для потреб промисловості, міської забудови, залізничного транспорту.

Усього в 1929 р. у користуванні селян знаходилося 36 133,4 тис. дес. (87,4 % земельного фонду УРСР). Якщо підрахувати лише сільськогосподарські угіддя, то селяни користувалися 33 547,2 тис. дес., або 95,8 % цих земель (див. табл. 20). У порівнянні з 1914 р. землекористування селян УРСР зросло за роки Радянської влади на 14 533,4 тис. дес., або на 67,3 %. На 1 жовтня 1929 р. 8,2 % селянських земель належало колгоспам, 91,8 % перебувало в індивідуальному користуванні²⁷.

У радянській історіографії широко розповсюджена точка зору про здрібнення селянських господарств у доколгоспний період²⁸. На нашу думку, цей погляд потребує уточнення. Пересічно в 1916 р. на одне се-

лянське господарство України припадало 5,63 дес. землі, а в 1926 р. — 8,32 дес., на одного їдця в 1916 р. припадало 1,06 дес., у 1926 р. — 1,64 дес.²⁹. Ці цифри не свідчать про здрібнення селянського землекористування. Навпаки, наслідки дроблення селянських господарств у 20-х роках перекривалися за рахунок земель, які радянська влада конфіскувала в поміщиків та інших нетрудових володільців і передала трудящим селянам.

Крім поміщицьких та інших земель неселянського типу безземельним та малоземельним селянам перейшли частково земельні лишки сільської буржуазії. Однак у радянській історіографії відсутня єдина точка зору відносно площі земельних лишків, конфіскованих у сільських багатіїв під час революційних аграрних перетворень. М. О. Рубач вважав, що трудящому селянству УРСР відійшло 8 млн дес. земель багатії верхівки селянства³⁰, В. В. Бондаренко без посилок на джерела називає цифру 5,5—5,95 млн дес.³¹, Б. К. Мигаль, посилаючись на дані вибіркового обстеження 1926 р., наводить цифру 4,5 млн дес.³², цю ж цифру називає М. І. Ксензенко³³. Р. Д. Лях пише про конфіскацію до кінця 1923 р. у сільської буржуазії 4,005 млн дес.³⁴, З. П. Шульга — 2,38 млн дес.³⁵. За даними Наркомзему УРСР, до кінця 1923 р. у республіці було конфісовано у сільських багатіїв 4118,8 тис. дес.³⁶. На нашу думку, ця цифра найбільш вірогідна, оскільки підтверджується даними обслідування землепорядкованих селянських господарств у 1926 р. і даними по окремим губерніям³⁷.

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад у січні 1924 р., проводячи лінію на стабілізацію селянського землекористування як основу піднесення сільського господарства, постановив припинити переділи землі і закріпити за громадами і дворами наявне землекористування³⁸. Надалі всі земельні суперечки, включаючи питання про надлишки землі, могли вирішуватися тільки в судово-земельних комісіях. Як правило, комнезами виявляли лишки землі і подавали позов у судово-земельну комісію. Перевіряли розміри землекористування своїх членів і земельні громади. У 1924—1927 рр. судово-земельні комісії розглянули на території республіки 24,5 тис. справ про незаконне володіння земельними лишками і конфіскували 460 тис.

дес. землі. Ці угіддя були передані малоземельному селянству³⁹.

Необхідно зауважити, що вилучення лишків землі, незважаючи на постанови судово-земельних комісій, відбувалося в напруженій боротьбі. Особи, що незаконно користувалися землею, намагалися всіма способами її втримати: приховували лишки, робили спроби підкупити представників місцевих органів влади, влаштовували бійки на межі, підпалювали оселі сільських активістів, залякували, а то і вбивали комнезамівців. Як писав улітку 1924 р. сількор К. Полонник з Білоцерківського округу, «село розколюється за землю... У селі Сичівка Христинівського району вбили трьох членів КНС, а двом комнезамівцям спалили будинки. У селі Ягубці того ж району в куркуля Чайки відняли лишки землі і віддали бідняку. Але не маючи коней, бідняк не зміг виорати землю. Чайка цією обставиною скористався і виорав землю. Але бідняк засіяв. Чайка почав косити хліб. Коли на поле прибули члени сільради і комнезаму, Чайка і його сини затіяли бійку»⁴⁰. У селі Антонівка Шепетівського округу вночі був застрелений голова сільради Новак. Вдень, перед вбивством, він ділив сіно з лугу, на який претендували сільські багатії. Луг, згідно з судовим вироком, був конфіскований у них як земельний лишок. За ці кілька десятин лугової землі і розплатився життям Новак⁴¹. У тому 1925 р. група сільських багатіїв села Канцерівки Хортицького району Запорізького округу, заручившись допомогою уповноважених земельної громади і керівників місцевого комнезаму, спробувала повернути собі землі, конфісковані у них і передані безземельним громадянам під тим приводом, що наділені землею особи «тільки частково займаються хліборобством, сіють від 1 до 3 дес., а мають основну професію, як от: робітники, службовці, залізничники»⁴². Подібна тяганина навколо конфіскованих земель була затіяна і в сусідніх з Канцерівкою селах Хортиця і Кічкас⁴³. Так, під тиском місцевих багатіїв загальні збори Кічкаської земельної громади 15 лютого 1925 р. постановили: «Прийняти норму Наркомзему в 16 дес. для міцних, для маломіцних встановити норму 8 дес., а для робітників, що не займаються в повному обсязі сільським господарством, але членів земельної громади виділити в одному місці ділянки по 2 дес. на

двір»⁴⁴. Запорізька окружна судово-земельна комісія 18 червня того ж року відмінила цю і подібні їй постанови, визнавши їх незаконними⁴⁵. Часто в 20-х роках заможні господарства намагалися використати землеустрій для збереження земельних лишків. Як відмічав 17 квітня 1927 р. нарком земельних справ С. К. Луценко, «до цих пір величезна кількість випадків незаконного землекористування. Серед них найпоширенішими є групові відводи заможного селянства, що були проведені з земельними лишками і порушеннями прав на землю іншого селянства... особливо в голодні роки в Степу»⁴⁶. У середині 20-х років, не зважаючи на постанову VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1924 р.) про закріплення за дворами фактичного землекористування, в багатьох місцях республіки відбувалися так звані «чорні» переділи землі. Такі безсистемні переділи наносили велику шкоду сільському господарству, оскільки порушували стабільність землекористування, призводили до поганого обробітку землі. Але малоземельні селяни таким чином сподівалися вирівняти землекористування і збільшити свої наділи. «При обговоренні питання про землю більшість селян, особливо незаможних, вимагають знову чорного переділу»⁴⁷, — сповіщали комісії ЦК РКП(б) влітку 1925 р. у селі Вертійка Ніжинської округи. Надлишки землі, котрими користувалися заможні господарі, нерівномірність у землекористуванні навіть у межах одного села, малоземелля — все це викликало незадоволення бідніших верств села. При опитуванні в 1922 р. 39 % селян республіки відповіли, що вони незадоволені розподілом землі. Звідси всього один крок до «чорного» переділу. За даними того ж обслідування 1922 р., 16 % селян заявили, що збільшити землекористування можна лише за рахунок повного переділу землі⁴⁸. Необхідно було усунути причини, що породжували «чорнопередільські» настрої. Одним із заходів, проведених згідно з постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 17 серпня 1927 р., була перевірка наявного землекористування і конфіскація на користь малоземельних селян лишків землі⁴⁹. На території республіки було виявлено 3161 селянське господарство, що користувалися лишками землі. У них наприкінці 1927 р. — на початку 1928 р. конфісковано 25,5 тис. дес.⁵⁰.

Таким чином, враховуючи землі, конфісковані в сільській буржуазії в 1917—1923 рр. (4118,8 тис. дес.)⁵¹, відчужені через судово-земельні комісії в 1924—1927 рр. (460 тис. дес.)⁵², конфісковані згідно з постановою від 17 серпня 1927 р. (25,5 тис. дес.)⁵³, безземельним і малоземельним селянам було передано 4604,3 тис. дес. земель сільських багатіїв.

Наприкінці 1927 р. селянське землекористування в УРСР виглядало так: пролетарські та напівпролетарські (бідняцькі) господарства, що складали 23,7 % всіх селянських дворів, користувалися 14,2 % селянських земель (5130,9 тис. дес.); господарства дрібних товаровиробників (середняків), що складали 72,3 % дворів, користувалися 78,3 % селянських земель (28 292,5 тис. дес.); дрібнокапіталістичні (багаті) господарства, що складали 4 % дворів, користувалися 7,5 % селянських земель (2710,0 тис. дес.)⁵⁴. Отже, переважна більшість землі належала середнякам.

У результаті перерозподілу землі між селянами приблизно 10 % селянських господарств втратили лишки, 60 % господарств отримали землю, в 30 % господарств землекористування залишилось без змін⁵⁵. Середня площа отриманої в ході аграрної революції землі з конфіскованого фонду складала по Україні 3,7 дес. на двір, у тому числі на Правобережжі — 2,0 дес., на Поліссі — 2,7 дес., на Лівобережжі — 3,4 дес., у Степу — 6,0 дес.⁵⁶. Землезабезпеченість селян — членів комнезамів збільшилась майже втриє: у 1917 р. вони мали пересічно по 1,83 дес. на двір, а в 1925 р. — по 5,01 дес.⁵⁷. За відомостями Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР всі безземельні господарства України отримали в результаті аграрних перетворень земельні наділи. Група, що мала до революції до 2 дес. на двір, на 76 % у Лісостепу та на Поліссі і на 100 % в Степу збільшила землекористування. Група з землезабезпеченістю до революції від 2 до 4 дес. на 40 % в Лісостепу та на Поліссі і на 85,7 % у Степу перейшла в більш землезабезпечену групу. Частково збільшили своє землекористування і господарства, які мали до революції від 4 до 16 дес. Разом з тим групи селян, що мали до революції 8—16 дес. на двір, в 47 % випадків у Лісостепу та на Поліссі і 21,6 % випадків у Степу втратили лишки землі і перейшли в менш земле-

забезпечену групу. Що стосується господарств, які мали до революції понад 16 дес. землі на двір, то 60,4 % таких господарств у Степу і 95,6 % у Лісостепу та на Поліссі перейшли в менше забезпечену землею групу⁵⁸. Про значне зближення земельного забезпечення протилежних соціально-класових груп селян у 1917—1927 рр. свідчать також дані по посівних групах в перерахунку на одного їдця. Так, у 1917 р. різниця у землезабезпеченості між групою безпосівних і групою, що сіяла понад 15 дес. на господарство, складала 1:19,5; в 1923 р. вже 1:10,2; в 1925 р. — 1:5,5; в 1927 р. — 1:3,3⁵⁹. Тобто на протязі 1917—1927 рр. різниця в землезабезпеченості полярних груп селянства неухильно зменшувалася, але абсолютного урівняння досягти не вдалося. Так, група господарств без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, що їх звичайно зараховували до бідняцьких, мала пересічно в Україні в 1927 р. 3,24 дес. на господарство, або 0,88 дес. ріллі та сіножатей на їдця. По окремих регіонах республіки показник землезабезпеченості бідняцьких господарств коливався від 2,33 дес. на Правобережжі до 4,55 дес. у Степу; у перерахунку на одного їдця — від 0,66 дес. на Правобережжі до 1,21 дес. у Степу. У групах господарств з засобами виробництва на суму від 201 до 1600 крб. на двір, що їх відносили до середняцьких, землезабезпеченість становила пересічно в Україні 5,59 дес. на двір, або 1,06 дес. на їдця. По окремих регіонах спостерігалось коливання від 3,82 дес. на господарство, або 0,8 дес. на їдця на Правобережжі, до 7,63 дес. на двір, або 1,43 дес. на їдця в Степу. У групі господарств з засобами виробництва на суму понад 1600 крб. на двір, що їх, як правило, відносили до дрібнокапіталістичних (багатих), землезабезпеченість пересічно в Україні становила 9,96 дес. на господарство, або 1,45 дес. на їдця. По окремих регіонах спостерігалось коливання від 6,07 дес. на двір, або 1,07 дес. на їдця на Правобережжі, до 12,31 дес. на двір, або 1,76 дес. на їдця в Степу⁶⁰.

Найкраще були забезпечені землею господарства в Степу, де, за даними Наркомфіну УРСР, у 1926/27 господарському році 35,5 % селян мали землі більше 9 дес. на двір. На Лівобережжі тільки 10 % господарств мали більше 9 дес., на Поліссі — 9,3 %, на Правобережжі — 1,2 %, а по всій Україні — 14,7 %.

Найбільше страждало від малоземелля селянство на Правобережжі. Там у 1926/27 р. 43,7 % дворів мали менше 3 дес., на Поліссі — 23,6 %, у Степу — 11,4 %, а по всій Україні — 26,8 % (табл. 21). Як буде показано нижче, такі карликові господарства мали здебільше натурально-споживчий характер. Господарств з земельним забезпеченням понад 15 дес. на двір в Україні в середині 20-х років нараховувалося лише 3,4 %. Основним типом було господарство, що мало від 3 до 6 дес. землі, таких нараховувалося 40,6 %. Отже, в доколгоспний період у республіці переважало дрібноселянське землекористування, що ставило перед народним господарством ряд серйозних проблем в плані інтенсифікації і кооперації сільськогосподарського виробництва.

Можливості для збільшення селянського землекористування в Україні наприкінці 20-х років були майже вичерпані. Рілля пересічно складала біля 88 % сільгоспугідь⁶¹, що перевершувало рівень розорювання таких густонаселених європейських країн, як Німеччина або Франція⁶². Подальше збільшення площі ріллі в Україні за рахунок інших угідь призвело б до дуже шкідливих екологічних наслідків, пов'язаних з ерозією ґрунту, утворення ярів, замуленням і висиханням річок, і до небажаних змін клімату тощо. Певні надії були на Полісся, де шляхом меліорації можна було б осушити деяку частину боліт без шкоди для навколишнього середовища, але для цього були необхідні значні капіталовкладення. Без кооперації окремим індивідуальним селянським господарствам проблему меліорації Полісся вирішити було не під силу. В інших регіонах республіки вільних земель, які можна обернути на сільгоспугіддя, не було. Місткість колонізаційного фонду в Степу дозволила розселити там всього 71,9 тис. дворів, або 360,5 тис. їдців⁶³. А в республіці в 1927 р. нараховувалося до 5 млн селян, тобто майже четверта частина, яким не вистачало землі до норми⁶⁴. Отже, за рахунок колонізаційного фонду проблема не вирішувалась. Вихід міг бути знайдений тільки на шляхах кооперації селянського господарства та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

3.2. Земельна оренда

Оренда землі була дуже поширена в дореволюційному українському селі, а в перші роки радянської влади земельну оренду заборонили. Вважалося, що в ній нема потреби, оскільки всі конфісковані нетрудові землі передано трудящому селянству. Але умови для орендних відносин зберігалися. По-перше, війна, а потім посуха 1921 р. розорили сотні тисяч селянських господарств. Їм потрібні були кошти і для відбудови власного господарства, і для прожитку. По-друге, на селі зберігалися господарства, що мали лишки реманенту і худоби. Отже, не зважаючи на заборону, оренда землі продовжувала існувати в прихованих формах, правда на значно менших площах, ніж до революції. Потрібно було легалізувати орендні відносини, щоб позбавити сільську бідноту від кабали глитаїв і швидше відбудувати сільське господарство.

Вперше про дозвіл земельної оренди в Радянській країні йшлося в резолюції IX Всеросійського з'їзду Рад від 26 грудня 1921 р. «Про відбудову і розвиток сільського господарства»⁶⁵. XI з'їзд РКП(б), що відбувся вясною 1922 р., у резолюції «Про роботу на селі» рекомендував усім партійним і радянським працівникам не обмежувати земельну оренду формальностями і провести в життя рішення з'їзду Рад⁶⁶. Згідно з цією рекомендацією, 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняла декрет «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею»⁶⁷. Провідні положення цього декрету були включені в «Основний закон про трудове землекористування, прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р.»⁶⁸; і в Земельний кодекс УРСР, затверджений ВУЦВК 29 листопада того ж року⁶⁹. Оренда землі дозволялась лише для трудових господарств, тимчасово ослаблених внаслідок стихійного лиха, відсутності робочих рук, реманенту і худоби. Здавати землю в оренду дозволялося на термін не більше однієї сівозміни, а при відсутності такої не більше ніж на три роки. Лише в окремих, обумовлених законом випадках, термін оренди дозволялося продовжити до шести років. Вважалося, що за цей час здавець землі повинен відбудувати своє господарство і оренда йому не потрібна. Ніхто не міг

взяти в оренду землі більше, ніж у змозі опрацювати силами своєї родини. Суборенда категорично заборонялася. Орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації в місцевому органі радянської влади. Це було необхідно, щоб не допустити розповсюдження кабальних форм оренди. Щоб позбавити можливості для отримання нетрудового прибутку, здавати землю в оренду дозволялося лише землеробським господарствам. З метою запобігання концентрації землі в господарствах сільських багатіїв і для захисту інтересів здавців-бідняків, а таких була більшість, всі податки з орендованої площі повинен був виплачувати орендар. Закон зобов'язував орендаря по-господарському використовувати землю, не допускати хижацького виснаження орендованої ділянки. Але практика перших років показала, що короткотермінова оренда приводила до хижацького виснаження ґрунту, оскільки земля не угноювалася, ніяких сівозмін орендарі не дотримувалися. Назріла потреба здавати землю на довший термін. Квітневий (1925 р.) Пленум ЦК РКП(б) висловився за допущення селянської оренди до 12 років, а оренди державного земельного майна і на триваліший термін⁷⁰. III Всесоюзний з'їзд Рад у постанові «Про заходи піднесення селянських господарств» від 20 травня 1925 р. дозволив оренду землі на 12 років⁷¹. ВУЦВК і РНК УРСР у постановах від 10 травня 1925 р. і 27 квітня 1927 р. теж подовжили термін оренди до 12 років⁷².

Основним джерелом для вивчення земельної оренди в 20-х роках в Україні є матеріали весняних обстежень сільського господарства. Але потрібно зазначити, що дані про орендні площі в цьому джерелі применшені, оскільки реєстрація орендних угод була налагоджена незадовільно. «Ні для одного земельного працівника не секрет, — писав сучасник, — що під час обстеження орендних відносин на селі спостерігається значний їх недооблік. Не кажучи вже про те, що реєстрація орендних відносин не налагоджена як слід, саме населення намагається приховати орендні відносини від стороннього ока, особливо від влади. Не раз доводилося чути, що двори-орендатори ставлять умову для здавця не реєструвати оренду, щоб уникнути розголосу і неприємності бути зарахованим до категорії куркуля»⁷³. Отже, на практиці були широко розповсюджені приховані форми оренди. Ось

типовий приклад. Безреманентний двір наймає робітника з кіньми і реманент для виконання всіх кінських робіт у господарстві, включаючи і перевезення врожаю на двір, і сплачує за це половину врожаю. При цьому дає своє насіння і бере на себе обов'язок виконувати ті польові роботи, що не вимагають використання робочої худоби. По панівним на селі уявленням — це не оренда, а найм робітника з реманентом. Тому і сільради таких випадків не реєстрували. Але фактично — це один із видів кабальної оренди землі, оскільки наймач виплачував власнику коней і реманенту таку частку врожаю, що решта ледве складала мізерну оплату праці і видатків господаря на власному земельному наділі. Відносини, що дуже нагадували приховану форму оренди, спостерігалися в доколгоспному селі під виглядом супруги, коли спрягалися два двори з різною забезпеченістю реманентом і робочою худобою, а слаба сторона брала на себе обов'язки відповідної компенсації частиною врожаю. У таких випадках частина посівних площ була фактично заорендованою⁷⁴. Цілком зрозуміло, що подібні факти оренди не реєструвалися. Тому дані весняних вибіркового обстежень необхідно скоректувати даними інших масових джерел. Для цього ми використали матеріали динамічних гніздових переписів селянських господарств, які ЦСУ проводило в 20-х роках. Згідно з динамічним переписом у 1927 р. селянство України орендувало 2953,3 тис. дес. землі⁷⁵. Таким чином, у 1927 р., коли площа орендованої селянами землі в УРСР досягла в доколгоспний період свого максимуму, вона складала менше половини орендованого фонду 1917 року. Скорочення земельної оренди в порівнянні з дореволюційним періодом пояснюється тим, що до революції основний орендний фонд складали поміщицькі та інші землі нетрудових власників, які здебільше орендували незаможні селяни. Після Жовтневої революції ці угіддя перейшли в користування колишніх орендарів, а отже, орендований фонд різко скоротився.

Орендний фонд у 20-ті роки складався з двох частин: оренди селянами землі в радгоспах та інших державних організаціях і внутрішньої селянської оренди. За даними спеціального обстеження Наркомзему УРСР, у 1925 р. на Правобережжі і Лівобережжі 57,5 % орендованого селянами земельного фонду

складали угіддя цукрових заводів, радгоспів та інших організацій, а 42,5 % утворювала внутрішня селянська оренда; у Степу селяни орендували у держави 49 % земель, а 51 % у своїх односельців; на Поліссі 45,7 % у держави і 54,3 % в односельчан⁷⁶. Необхідно зазначити, що протягом 20-х років площа орендованих земель державних фондів неухильно зменшувалася. Якщо в 1927 р. орендовані селянами землі державних фондів становили 856,5 тис. дес., то в 1929 р. тільки 421 тис.⁷⁷. Оскільки орендний фонд державних організацій зменшувався, то з року в рік збільшувався попит на орендовані селянські землі.

Переважаюча більшість орендного фонду УРСР у 20-х роках розміщувалась у Степу. Так, у 1925 р. там було зосереджено 86,6 % орендованих земель, у 1926 р. — 82 %, у 1927 р. — 78,1 %, у 1928 р. — 78,6 %, у 1929 р. — 74,6 %. На другому місці за цим показником стояло Лівобережжя — 7,2 % у 1925 р. і 14,9 % у 1929 р.; на третьому місці було Правобережжя — 4,4 % у 1925 р. і 7,2 % у 1929 р.; на останньому стояло Полісся — 1,8 % у 1925 р. і 3,3 % у 1929 році⁷⁸. Те що основний орендний фонд розміщувався у Степу, пояснюється кількома причинами. Перша полягала в тому, що тут був основний масив державних земельних фондів, котрі здавалися в оренду. Інша причина переважання оренди в Степу — це відносно, порівняно з іншими регіонами, багатоземелья краю. Безземельне і малоземельне селянство Степу отримало землю, але ослаблене голодом 1921/22 р. і недородом 1924 р., частіше вдавалося до здавання землі в оренду. Інші райони України голоду в 1921/22 р. не зазнали.

Головним об'єктом земельної оренди була рілля, що складала від 94,9 до 97 % орендного фонду. Певне значення мала і оренда сіножатей, але в зв'язку з поступовим розорюванням колонізаційного фонду в Степу, перелоги якого становили основну частину орендованих селянами сіножатей, ці угіддя поступово перетворювалися в рілля. Тому питома вага сіножатей в орендному фонді знизилась з 4,3 % в 1924 р. до 2,1 % у 1929 році. Садибні та інші придатні для сільського господарства угіддя займали в орендному фонді зовсім незначну питому вагу — 0,3—1,6 % від загалу⁷⁹.

У порівнянні з дореволюційним часом, у 20-х роках відсоток селянських господарств-орендарів зменшився з 30,7 % у 1917 р. до 24 % у 1927 р. (табл. 22). Зменшення кількості селян-орендарів по всіх регіонах України пояснюється тим, що після революції землезабезпечення переважної більшості селян значно покращилося і в них відпала потреба орендувати землю. Разом з тим у 20-х роках спостерігалось поступове збільшення питомої ваги орендарів (з 15,2 % у 1925 р. до 24 % у 1927 р.). Це явище викликане, з одного боку, зростанням земельної тісноти і, з іншого — поступовим збільшенням виробничої потужності заможної верхівки села.

Відсоток господарств-здавців по всіх регіонах у 1927 р. був вищий, ніж у 1917 р. (табл. 22). Пояснюється це явище тим, що в 20-х роках, на відміну від дореволюційного часу, головний контингент здавців становили не поміщики і куркулі, а незаможні селяни. Вони здавали землю дрібними ділянками і чисельно їх було більше, ніж інших категорій здавців у 1917 році.

Для характеристики орендних відносин важливо розглянути динаміку оренди-здавання в оренду землі за посівними групами селян (табл. 23). Перше, що потрібно відзначити, це те, що збільшення питомої ваги господарств-орендарів різко зростає із ростом посівів на господарство. Так, у безпосівній групі і з посівом до 0,09 дес. на двір тільки 0,4—2,2 % господарств у 1924—1929 рр. орендували землю. А в групі з посівом понад 15 дес. на господарство — вже 35,5—56,3 %. Частота оренди в групі з посівом більше 15 дес. на господарство в 1925 р. у 121 раз перевищувала аналогічний показник у групі безпосівних і з посівом до 0,09 дес. на двір. Таким чином, у 20-ті роки оренда землі була більше розвинута у заможних багатопосівних господарствах. Дані табл. 22—23 свідчать про неухильне наростання до 1928 р. питомої ваги господарств-орендарів у всіх посівних групах. Але, починаючи з 1928 р., спочатку в багатопосівних і середньопосівних, а з 1929 р. у всіх групах спостерігалось зменшення відсотку господарств-орендарів. Це явище викликане надзвичайними заходами, проведеними в сільському господарстві в 1928—1929 рр. при заготівлі хліба. Селянське індивідуальне господарство відгукнулося на примусові заходи при

хлібозаготівлях скороченням посівних площ насамперед на орендованих землях.

Здавцями землі в 20-х роках були в основному безпосівні та малопосівні господарства. Так, якщо в безпосівній групі і з посівом до 0,09 дес. відсоток господарств-здавців коливався в різні роки від 22,1 до 66,5 %, то в групі з посівом більше 15 дес. на двір — від 1,7 до 4,9 %. Починаючи з 1928 р. питома вага господарств-здавців землі почала зменшуватися, крім багатопосівних груп. Без сумніву, це результат зменшення попиту на землю з боку заможніших груп селянства, що під тиском надзвичайних заходів при хлібозаготівлях почали скорочувати оренду землі. Більше того, починаючи з 1928 р. заможні, багатопосівні групи селян почали самі розширювати практику здавання в оренду землі. Це теж наслідок тиску на заможні господарства в 1928—1929 роках.

Дані табл. 24 дають можливість проаналізувати орендні відносини в Україні в 1927 р. у розрізі соціально-класових груп селянства.

Пролетарські та напівпролетарські (бідняцькі) господарства, що були без засобів виробництва, або мали таких на суму до 200 крб. на двір, складали 23,7 % усіх селянських господарств і становили 6,6 % від усієї кількості селян-орендарів, які орендували 2,5 % зданого земельного фонду. Питома вага орендованої землі в землекористуванні бідняків становила всього 2,9 %. Пересічно на одного господаря-орендаря доводилося 0,91 дес. орендованої землі. В оренді приймало участь тільки кожне 14-те або 15-те бідняцьке господарство.

Протилежну картину спостерігаємо, аналізуючи оренду землі дрібнокапіталістичними (багатими) господарствами, що мали засобів виробництва на двір на суму понад 1600 крб. Їх нараховувалося 4 % від загальної кількості селянських дворів, але вони становили 8,5 % господарів-орендарів, обіймали 19,7 % орендного фонду, або майже кожну п'яту десятину. В орендних відносинах приймало участь кожне друге дрібнокапіталістичне господарство. Пересічно на один двір заможного орендаря припадало 5,63 дес. орендованої землі, тобто майже в 6 разів більше, ніж у господарстві орендаря-бідняка. Оренда в дрібнокапіталістичних господарствах мала підприємницький характер. На це вказує кількість господарств-оренда-

рів з наймитами. Їх було в дрібнокапіталістичній групі 45,6 %. У бідняцькій групі орендарів з наймитами налічувалось 10,8 %. Це вимушена обставинами оренда, що стверджують дані про кількість бідняцьких господарств, котрі не мали робітника у власній сім'ї. Таких виявилося 20,7 %. Для порівняння, у дрібнокапіталістичній групі таких господарств було тільки 2,5 %. Отже, в бідняцьких господарствах-орендарях землі наймали робітників, як правило, ті, хто не мав власного робітника в сім'ї. Це були господарства вдів. Орендована земля складала в дрібнокапіталістичній групі 24,7 % землекористування, а в бідняцькій — 2,9 %. Можна зробити висновок, що за рахунок оренди землі заможна верхівка села здійснювала фактичний перерозподіл земельного фонду на свою користь.

Дрібнотоварні (середняцькі) господарства, що мали основних засобів виробництва на суму від 201 до 1600 крб. на двір, складали 72,3 % селянських господарств, але серед орендарів землі середняків було 84,9 % від загальної кількості. Їх частка в орендованій селянами землі становила 77,8 %. В оренді приймали участь 28,3 % середняцьких господарств. Питома вага орендованої землі в їх землекористуванні становила 11,5 %. На одне середняцьке господарство припадало пересічно 2,19 дес. орендованої землі. По показникам питомої ваги селян-орендарів — 28,3 %, орендованої землі — 11,5 %, середньої кількості десятин орендованої землі на одне господарство — 2,19 дес., середняки поступалися дрібнокапіталістичним господарствам, відповідні показники котрих — 51,2 %; 24,7 %; 5,63 дес. Але оскільки дрібнотоварні селянські господарства за кількістю переважали дрібнокапіталістичні в 18 разів, вони переважали і в сукупній оренді землі. Оренда землі в середняцьких господарствах в основному мала трудовий характер. Господарств-орендарів з наймитами серед них було 28,5 %, проте більшість з них належала до верхнього прошарку заможних середняків, що мали засобів виробництва на суму від 801 до 1600 крб. на двір.

Тепер розглянемо деякі аспекти здавання землі в оренду. Питома вага бідняків серед здавців становила 55,7 %. На другому місці стояли середняки — 43,3 %. Але уважно розглянувши середняцьку групу, переконаємось, що левову частку здавців становили

незаможні середняки з вартістю засобів виробництва на двір від 201 до 400 крб. — 23 %, а питома вага заможних середняків з вартістю засобів виробництва на двір від 801 до 1600 крб. була невелика — всього 5,3 % від загальної кількості здавців. Ще менша питома вага дрібнокапіталістичних господарств серед здавців землі — тільки 1 %. Питома вага бідняцьких господарств у земельному фонді, що здавався в оренду, становила 56,4 %, середняцьких — 42,6 %, заможних — 1 %. Головними здавцями землі в 20-х роках були бідняки і незаможні середняки. Причину цього явища можна встановити, коли порівняти відсоткове відношення господарств без робітника, без робочої худоби, без реманенту в різних селянських господарствах. Так, бідняцькі господарства без робітників мали 20,7 % дворів, без робочої худоби — 65,3 %, без реманенту — 82,8 %. У середняків відповідно — 6,6 %, 6,7 %, 14,4 %; у дрібнокапіталістичних господарствах — 2,5 %, 1,8 %, 2,4 %. У тих господарствах, що здавали землю, був значно більший відсоток дворів без робітників, робочої худоби, реманенту. Отже, здавання землі в оренду спричинювалось в основному нестачею засобів виробництва і робочих рук у господарствах здавців. Спеціальне дослідження Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР у 1926 р. показало, що 82 % селян-здавців землі в Україні здавали свої угіддя в оренду тому, що не вистачало засобів виробництва, 9 % тому, що не вистачало робочих рук, 1 % через далекоземелля, 8 % з інших причин⁸⁰. Отже, в 20-ті роки здавали землю в оренду переважно бідняки. До Жовтневої революції спостерігалася інша картина: головними здавцями землі виступали поміщики і куркулі і лише частково бідняки, що не мали чим обробити власні наділи. Таке ж дослідження Робсельінспекції показало, що орендували землю «по причині надлишку засобів виробництва і робочих рук у 95,9 % випадків»⁸¹. «Орендують землю господарства, що мають надлишок робочої худоби і реманенту», — зазначав сучасник з Одеського округу в 1927 році⁸². На Донеччині в 1924 р. існували багаті селянські господарства, що орендували до сотні десятин кожне і обробляли землю за допомогою власних тракторів⁸³.

У доколгоспному селі переважала однорічна оренда землі. Матеріали агрокореспонденської мережі

Наркомзему УРСР показали, що в середині 20-х років на один рік здавали землю в 72,3 % випадків на Поліссі, в 69,5 % випадків на Правобережжі і Лівобережжі і в 68,8 % випадків у Степу⁸⁴. Агрокореспонденти пояснювали це явище тим, що «знесилені господарства мають намір через рік-два стати на ноги і не бажають надовго відійти від землі, здають її в оренду на короткий термін»⁸⁵.

До революції грошова оренда землі поступово витісняла натуральну та інші форми оренди. Після Жовтня, в умовах розпаду товарно-грошових відносин і знецінення карбованця, знову набула розповсюдження натуральна оренда, але з піднесенням в роки непу сільського господарства натуральні форми оренди почали витіснятися грошовою орендою. Якщо в 1924 р. грошова оренда складала 33,8 % орендних угід, то в 1925 р. вже 50,2 %, а в 1927 р. — 58,2 %. Паралельно зменшувалася питома вага натуральної оренди, включаючи оренду за частину врожаю, з 51,8 % у 1924 р. до 35,6 % у 1927 р. і відробіткової оренди — з 9,5 % у 1924 р. до 3 % орендних угід у 1927 році⁸⁶. За даними гніздового динамічного сільськогосподарського перепису грошова оренда переважала серед заможних груп селянства. Так, у 1927 р. селяни, що мали засобів виробництва на суму понад 1600 крб. на двір, 50,6 % земель орендували за гроші. В середняцьких господарствах переважала оренда за частину врожаю та інші натуральні форми, що охоплювали від 50,3 до 56,2 % орендованих угід. Незважаючи на те що орендні ціни в 20-х роках були вдвічі нижчі, ніж до революції, середняки погоджувалися на натуральні форми оренди, оскільки мали надлишок робочої сили, але відчували брак грошових засобів⁸⁷.

Оренда землі, будучи засобом, за допомогою якого встановлювалася відповідність у господарстві між земельною площею та іншими засобами виробництва, поруч з позитивним впливом на розвиток продуктивних сил сільського господарства мала і негативні наслідки. Вона призводила до обтяження господарств-орендарів непродуктивними витратами на виплату орендної плати, негативно впливала на обробіток ґрунту (особливо при однорічній оренді), і врожаї на орендних ділянках були значно нижчі.

Кому ж була на користь земельна оренда в 20-х роках? Оскільки основним орендарем виступав серед-

няк, потрібно зробити висновок, що оренда пішла на користь в основному середняцьким господарствам. Вона відіграла певну позитивну роль і в господарствах бідняків, оскільки давала їм можливість поліпшити матеріальний стан і зміцнити свої господарства. Оренда сприяла розвитку продуктивних сил села, оскільки вводила в господарський обіг землі, що лежали пустою після війни і голоду 1921/22 р., вона пом'яксувала аграрне перенаселення, поглинаючи зайві робочі руки.

З 1928 р. почалися зміни в орендній політиці: 30 травня 1928 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли доповнення до Земельного кодексу УРСР, згідно з яким заборонялася оренда землі куркульськими господарствами⁸⁸; 18 липня 1928 р. ЦВК і РНК СРСР обмежили термін здавання землі в оренду однією сівозміною⁸⁹; 6 квітня 1930 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації». Всі інші закони і постанови щодо земельної оренди цією постановою скасовувалися⁹⁰. Оренда землі в Україні припинялася.

3.3. Земельна громада і форми селянського землекористування

Згідно із земельним кодексом 1922 р. в Україні засновувалися земельні громади — земельно-господарські об'єднання всіх селянських господарств⁹¹. Необхідність подібної організації була зумовлена особливістю господарювання індивідуальних господарств — ряд робіт у сільському господарстві вимагав спільних зусиль усіх землекористувачів. Це і розподіл та перерозподіл землі, і землеустрій і введення поліпшеної сівозміни, і проведення обов'язкових для всіх агрономічних заходів, і використання угідь спільного користування тощо.

Земельна громада, що діяла в українському селі в 1922—1930 рр., принципово відрізнялася від дореволюційної сільської громади, і їх не слід ототожнювати. Сільська громада до революції виконувала функції низової адміністративної одиниці. Органами громади був сход домогосподарів і обраний ними сільський староста. Після революції адміністративні функції сільської громади передали сільраді, посаду